

Наталія Юсова

З історії ідейних змагань за киево-руську спадщину (Проблема “спільноруськості” в дискусії з українського націогенезу початку 30-х рр. ХХ ст.)

Однією з найбільш дискусійних проблем у галузі історії східного слов'янства (особливо – в історії українців і росіян) і на сьогодні залишається проблема місця Київської держави, а ширше – давньоруської доби – в процесі історичного розвитку цих народів. Ця тематика тісно пов'язана з питаннями походження і формування народностей східних слов'ян. Перше питання в радянській історіографії отримало своє вирішення в другій половині 30-х рр. у офіційно затвердженій концепції про Київську Русь як спільний початковий період історії предків вказаних народностей. Остання концепція поступово призвела до появи схеми про давньоруську народність і, відповідно, до певного вирішення проблеми походження трьох східнослов'янських народів.

Витоки обох радянських концепцій в історіографічній ретроспективі сягають принаймні другої половини XVII ст., коли з'явився київський “Синопис” (що приписується І. Гізелю). В цьому творі, зокрема, проводиться думка про давню Русь як спільну державу всіх “русских” (“паче российских”) народів. У викладі автора “Синопису” ці народи, як у минулому, так і в сучасному складають “єдиний руський народ”. Положення цього твору наклали відбиток на подальший розвиток східнослов'янської історичної думки. Переважна більшість українських і російських істориків XVIII – XIX ст. дотримувалася

зазначеної парадигми “єдиного руського народу”, хоча одночасно і виділяли з нього окремі народності – малоросійську і великоросійську. Частина з них (Ю. Гуца-Венелін, М. Маркевич, Я. Маркович, О. Шафонський та ін.) визнавали переважне право на киево-руську спадщину за українцями¹.

Питання про “перворідство” і про переважне право на Київську Русь з часом набуло дискусійного характеру. Вперше його поставив прилюдно 1847 р. і вирішував на користь українців Ю. Гуца-Венелін². З іншого боку, – протилежну позицію про Київську Русь, як утвір лише великоросійської народності задекларував у 50-ті рр. XIX ст. М. Погодін. Він започаткував погляди про особність історичного процесу східнослов'янських народностей³. Спростовуючи гіпотезу М. Погодіна, М. Максимович визнавав право “малоруської народності” на киево-руську спадщину, але, в той же час відстоював позиції “єдиної руської народності” у складі “малоросів” і “великоросів”, від чого відійшов М. Погодін⁴.

Дискусія продовжувалася періодично й пізніше. Для переважної більшості російських дослідників ближче була гіпотеза М. Погодіна⁵. На противагу їм на початку ХХ ст. М. Грушевський висунув концепцію про окремішність українського історичного процесу від російського, починаючи ще з антської доби. Згідно з цією концепцією, Київська Русь визнавалася як утвір лише українського народу. Існування спільноруського періоду історії та “спільноруського” народу українським істориком відкидалися⁶. Ці положення поступово стали усталеними в українській історичній науці.

На новому рівні відновив погляди автора “Синопису” у 1907 р. російський історик О. Пресняков⁷. Він обстоював рівні права східнослов'янських народів на киево-руську спадщину. Давньокиївський період вчений розглядає “як пролог не південноруської, а спільноруської історії”⁸. О. Пресняков також стверджував, що саме Київська Русь виробила із східнослов'ян-

ських племен “нову історичну народність”, яка згодом розпалася “на нові культурно-історичні типи: малоросів, білорусів, великоросів”⁹ Очевидно, у О. Преснякова наявні головні положення обох концепцій, що згодом були обрані на “озброєння” історичною наукою СРСР. Однак головна відміна у поглядах О. Преснякова і радянських істориків полягала в тому, що вчений теж сповідував ідею “єдиного руського народу” у складі українців, білорусів та росіян¹⁰. Зауважимо, що відношення О. Преснякова до історичної “схеми” М. Грушевського було не однозначним: російський вчений визнавав осібність (у межах певної хронологічної доби) історичного процесу в Західній та Північно-Східній Русі (за його термінологією).

В українській історичній науковій думці, як у підрадянській Україні, так і за її межами (поза СРСР) в 20-х рр. закріпилися основні положення концепції українського історичного процесу, що їх раніше сформулював М. Грушевський, зокрема – про Київську Русь як утвір лише українського народу і про осібний етногенез українців від часу їх виділення з праслов’янської єдності. В українському інтелектуальному середовищі Галичини та європейських країн, де перебували українські емігранти, все більше утверджувалося почуття національної самосвідомості, що підкріплювалося науковцями, які у своїх висновках спиралися на студії з цілого комплексу гуманітарних дисциплін. Це, зокрема, засвідчили дискусії з тематики походження українського народу, що відбулися наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. Причинком до цих дискусій стали конкретні публікації науковців, як деяких істориків зазначеного середовища, так й істориків УСРР. Зазначені диспути ще не достатньо висвітлені вітчизняною історичною наукою, тоді як вони є важливою складовою інтелектуальної історії і, відповідно, потребують більш уважного вивчення. Порушена під час них проблематика не втратила актуальності й донині.

Напевне, першим, хто зробив огляд другої дискусії (початку

30-х рр.), був галицький історик М. Андрусак. Свою статтю він вмістив польською мовою в науковому виданні польських істориків “Kwartalnik Historyczny” 1934 р.¹¹ В 60-ті рр. XX ст. цієї ж дискусії побіжно торкнувся М. Ждан в “Українському історичному”, але в контексті розгляду наукової діяльності М. Чуба-того¹². Єдиним ґрунтовним дослідженням етногенетичних дискусій кінця 20-х – початку 30-х рр. є відповідний підрозділ монографії сучасного черкаського дослідника В. Масненка, присвяченій розвитку вітчизняної історичної думки і проблемі націотворення наприкінці XIX – першій третині XX ст.¹³ Тут автор проаналізував основні погляди стосовно проблеми походження українського народу, оприлюднені українськими науковцями в 20-х – на початку 30-х рр – і не тільки учасниками дискусій¹⁴. Але, звичайно, дослідження В. Масненка з цієї тематики не претендує на вичерпність. Також і в нашій статті більш докладно зупинемося лише на розгляді дискусії 1930 – 1931 рр. До того ж, як очевидно, вже навіть із заголовку студії, нас цікавитимуть, насамперед ті питання, що стосуються проблематики “спільноруськості” в давньокиївську добу. Зокрема, спробуємо з’ясувати і відтворити реальні позиції дискутуючих сторін щодо спірних питань. Особливо важливим, на нашу думку, є з’ясування поглядів на зазначену проблему М. Кордуби, тоді – професора Варшавського університету. Його опоненти з числа членів Українського історично-філологічного товариства в Празі доклали чимало зусиль, щоби спотворити в періодиці погляди М. Кордуби. Це мало і подальший наслідок для історіографічної традиції. Оскільки, це питання не дістало в історіографії належного прояснення, при тому, що погляди М. Кордуби фактично виставляються як “одіозні”, а він сам якимось “ренеґатом” українського національного руху, то необхідність розглянути питання більш виважено є завданням, що впливає з позиції наукової об’єктивності.

Зауваги з історіографії питання.

В ґрунтовній монографії, яка присвячена знаному українському філологу С. Смаль-Стоцькому (одному з головних опонентів М. Кордуби), її автори стверджують, спираючись на одну із тогочасних статей С. Смаль-Стоцького¹⁵, що у статті М. Кордуби “Найважливіший момент в історії України” (ЛНВ, 1930 р., № 6), яка і прислужилася в якості приводу для дискусії, вчений відстоював тезу про те, що ніби в Київській Русі “відбувався процес об’єднання всіх східних слов’ян в одну культурно-національну цілісність”; тобто, за виразом М. Кордуби, в одну “общеруську” націю¹⁶. Відразу ж внесемо певні суттєві уточнення. По-перше, в названій статті М. Кордуба нічого подібного не відстоював. По-друге, у своїй наступній коротенькій статті-відповіді опонентам, коли професор полемічно загострив питання і, дійсно, допустив (один раз за весь хід дискусії 1930–1931 рр.) примінення виразу про “культурно-національну цілість”¹⁷, все ж таки, ні у цій статті, ні в інших, ніде не вживає вираз “общеруська нація”. Важливим моментом, що ігнорується, як авторами монографії про С. Смаль-Стоцького, так і В. Масненком, є той, що перебіг дискусії від самого початку мав тенденцію від переходу її з наукової до політичної площини. На це вже звернув увагу сучасний львівський дослідник А. Портнов, щоправда, посилаючись при цьому на статтю вже згаданого нами М. Андрусика¹⁸. Політичні звинувачення на адресу опонента, як можна здогадатися, висловлювали саме члени Історично-філологічного товариства. Зважання на політичний присмак дискусії допомогло би, зокрема, прояснити питання, чому дискутуючі сторони “не могли прийти до якоїсь спільної точки зору”, як висловлюються В. Даниленко і О. Добржанський¹⁹. Вони приєднуються з цього приводу до висновку О. Пріцака, який у своїх споминах писав наступне: “На жаль, дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу

в тім, що його теза неправдива”²⁰. Не ознайомлення *de visu* авторів вказаної монографії, хоча би з найбільш важливими статтями з усього комплексу наукових розвідок, пов’язаного з дискусією (згадані вчені, до речі, нарахували 21 публікацію, що вийшли лише в 1930 р. та на початку 1931 р.²¹) призвело їх до наступного твердження: “Якщо ж урахувати, що слово “нація” С. Смаль-Стоцький розумів у як найширшому тлумаченні, тобто як народ узагалі, то можна з упевненістю сказати, що він був ближчим до істини”²². Цієї упевненості у названих вчених не було би, якби вони продивилися, насамперед, опубліковані матеріали дискусії, проведеної на засіданнях від 11 і 18 листопаду 1930 р. в Українському історично-філологічному товаристві в Празі²³ та одну із статей М. Кордуби, зокрема – “В обороні історичної правди”²⁴. Подібно до В. Даниленка та О. Добржанського висловлюється і В. Масненко, додаючи ще від себе, що М. Кордуба наполягав (?) на “вузькій” інтерпретації нації “як спільноти, яка усвідомила потребу власного організованого політичного життя”²⁵. Незрозуміло, де саме М. Кордуба наполягав на цьому? Із переглянутих нами праць М. Кордуби з цієї тематики ніде такої дефініції нації не віднаходиться, не кажучи вже про якесь “наполягання”. Однак, є достатньо свідчень самого М. Кордуби про те, що він розумів націю якраз у “найширшому тлумаченні”. До цього питання повернемося у відповідному місці нашого дослідження.

Сучасні дослідники не помічають також того факту: насправді позицій сторін в ході дискусії було не дві (членів Празького товариства і М. Кордуби), а три (окрему позицію займав професор Богословської академії у Львові М. Чубатий, якому теж “перепало” за оригінальні погляди від одного із членів Празького товариства – К. Чеховича). З викладу, наприклад, В. Масненка не випливає, що М. Чубатий займав окрему позицію. Дослідник із Черкас лише пише, що той виступив “з критичними заувагами з приводу статті Кордуби”²⁶. Але в обох

статтях, на які посилається В. Масненко, М. Чубатий піддає критиці і погляди членів Празького товариства²⁷. З того факту, що В. Масненко не дає посилання на конкретні сторінки “Діла” в обох випадках, а при посиланні на другу статтю М. Чубатого ще і вказує лише початок статті в числі 47, а продовження її в числі 48 (в якому якраз дається різка відповідь К. Чеховичу) не згадує, можна припустити, що сучасний дослідник не проглянув статті М. Чубатого *de visu*, а, отже, не може судити стосовно позиції цього історика. Між іншим, В. Масненко детально аналізує тогочасну статтю молодого науковця В. Заїкіна²⁸, одного з учасників дискусії, в якій саме й подається короткий огляд дискусії з посиланнями на відповідні статті диспутантів, а серед них, і на статті М. Чубатого²⁹. При посиланні на вказану статтю М. Чубатого, В. Заїкін теж вказує лише початок статті в числі 47. До речі, й біограф М. Чубатого М. Ждан так само робить посилання тільки на першу частину статті професора³⁰.

І, нарешті, головне питання, що має відношення до заголовку (вважай – теми) нашої студії, питання про сутність дискусії. Це питання, що викликало найбільшу гостроту при її перебігу і надало їй політичного присмаку. М. Кордуба відстоював позицію існування давнього спільноруського періоду в історії трьох народів (менш виразно в цьому відношенні висловлювався М. Чубатий), існування “єдиної культурної сфери” і спільної державності. До процесу їх створення були, на його думку, причетні предки майбутніх східнослов’янських народів. Таким чином, вчений вважав спадщину Київської Русі спільним надбанням цих народів, які, отже, мають на неї однакове право. Також, відповідно, процес утворення української народності історик відносив до більш пізніх часів. Саме ці погляди М. Кордуби й були підданні гострій критиці членами Празького товариства, саме вони були в центрі дискусії і в цьому полягала сутність розходження позицій опонентів, а не в тому, що вони по-різному тлумачили поняття “нації”³¹ і, виходячи з

цього, відповідно, визначали початок етногенезу українського народу та добу його формування в “націю”, тобто – “народність”.

Щоби краще зрозуміти обставини виникнення та перебіг дискусії між М. Кордубою і його опонентами, необхідно дещо зупинитися на передісторії. У 20-ті роки ХХ ст. в контексті поживлення дискусії між “норманістами” й “антинорманістами” вийшло кілька праць, присвячених походженню Русі. Вони, звісно, викликали певний резонанс у науковців і на них подавалися відгуки в періодиці. Ці дослідження, насамперед, спричинили дискусію в кінці 20-х – на початку 30-х рр. серед українських науковців. Окрім того, у ті ж 20-ті рр. з’явилися деякі праці, в яких зачіпалися питання, дотичні до тематики “спільноруськості”, і на які (окрім, праці Л. Нідерле) спочатку з боку української наукової громадськості не було відповідної реакції.

Праці В. Пархоменка з питань походження Русі як каталізатор дискусії з проблеми етногенезу східних слов’ян.

У першому випадку, найбільший резонанс викликала праця В. Пархоменка, що її російський варіант вийшов у світ 1924 р.³², а український скорочений аналог – 1925 р.³³ Викладаючи свою концепцію походження давньоруської державності (з приазовської Русі), історик одночасно торкався й проблематики етногенезу східних слов’ян. Зокрема, він досить довільно поділяв їх на три окремі племінні групи. Достатньо тут вказати, що до однієї з них (південно-східної), В. Пархоменко відносить полян, сіверян, вятичів і радимичів. Саме ця група (в якій провідну роль відігравали поляни – етнічно мішане, за В. Пархоменком, плем’я) по ослабленню Хазарії витворила давньоруську державність³⁴. Поставивши собі за мету “відокремити з самого початку історію України від історичного життя решти Східного Слов’янства”³⁵, історик до “староукраїнських племен” зараховує лише

древлян ("деревлян"), уличів і тиверців³⁶. У рецензії на українське видання харківський історик І. Єрофієв у 1926 р. цілком слушно відзначав, що В. Пархоменку вдалося відійти від стереотипного погляду на Київську Русь як виключно українську чи російську добу³⁷. Проте, саме з цих праць В. Пархоменка, передусім, черпає аргументи С. Смаль-Стоцький для своєї заключної статті-відповіді М. Кордубі в 1931 р., що на неї власне і покликаються при огляді дискусії В. Даниленко з О. Добржанським та В. Масненко.

Якраз вказані праці В. Пархоменка, як відмічає А. Портнов, і спричинили полеміку в непідрадянській українській історіографії³⁸. Перед цим чеський історик Л. Нідерле, який першим відгукнувся у 1925 р на сторінках празького часопису "Slavia" рецензією на вихід "У истоков русской государственности", висловився, що книга В. Пархоменка "провокує велике і виправдане зацікавлення"³⁹.

Започаткував полеміку молодий науковець І. Кревецький⁴⁰. Саме заголовок його статті ("Откуда есть пошла русская земля?") і був взятий С. Смаль-Стоцьким для найменування дискусії проти поглядів М. Кордуби, проведеної в листопаді 1930 р. в Українському історично-філологічному товаристві в столиці Чехословаччини.

Працям В. Пархоменка з питань походження Русі присвятили низку статей і рецензій С. Томашівський, М. Кордуба, В. Заїкін та ін. В польськомовній статті перший з них звертає увагу на те, що думка В. Пархоменка про південно-східну групу, до якої належали поляни, сіверяни, вятичі і радимичі, "відроджує забуту вже теорію М. Погодіна про великоруське населення Києва у домонгольську добу"⁴¹. М. Кордуба розглянув праці В. Пархоменка серед інших, схожих за тематикою, в статті, яка була опублікована українською, французькою і польською мовами⁴². Піддаючи критиці основні положення В. Пархоменка з приводу його концепції етногенезу східних слов'ян, М. Кордуба

вказує, зокрема, що поділ східнослов'янських племен на три групи "не зовсім покривається літописним поділом", а поділ на три мовні групи не дуже-то сходиться з групами О. Шахматова, хоча В. Пархоменко покликається саме на праці російського лінгвіста⁴³. Навпаки, В. Заїкін до позитивів концепції В. Пархоменка відносить, зокрема, виразний поділ ним східних слов'ян на південних і північних⁴⁴, що підважує їх "спільнорускість".

До тематики походження Русі належала і праця Л. Нідерле під назвою "Походження і початки східних слов'ян", що вийшла в середині 20-х рр. в Празі⁴⁵. Втім в ній більш виразно йшлося про етногенез східних слов'ян. Чеський вчений відстоював позиції існування "спільної колиски" східних слов'ян і "праруської" мови. З деяким запізненням на вихід книги Л. Нідерле відреагував С. Смаль-Стоцький, опублікувавши статтю на сторінках київського часопису "Україна". У листі до головного редактора часопису М. Грушевського названий філолог підкреслював: "українська наука має обов'язок сказати своє рішуче слово в справі східних Слов'ян"⁴⁶. "Рішуче слово" С. Смаль-Стоцького від імені української науки полягало в тому, що він категорично відкидав будь-яку єдність і спільність східних слов'ян в часи після розпаду праслов'янської спільноти (на думку вченого, східнослов'янські племена відразу почали формуватися в окремі народи без "спільноруського" періоду) і наголошував, що й "праруської" мови як виразника такої єдності також не існувало⁴⁷. Відкидаючи давню "єдність Русі", єдність, як каже вчений, "того народу" С. Смаль-Стоцький, на противагу Л. Нідерле, спирається на вищерозглянуті тези В. Пархоменка про поділ східних слов'ян на три осібні племінні групи⁴⁸. Окрім цього, на відміну від усталеної на той час серед українських істориків школи М. Грушевського думки про антів як прямих предків українців або ж, взагалі, всіх східних слов'ян (цієї думки дотримувався Л. Нідерле), С. Смаль-Стоцький відносить антів до південних слов'ян⁴⁹.

У 20-ті роки ХХ ст. повз увагу української наукової громадськості пройшли думки з приводу “спільнорускості”, висловлені в деяких працях В. Липинського і згаданого вже С. Томашівського⁵⁰. Погляди останнього на початку 30-х рр. стали предметом порівняння з поглядами М. Кордуби, а думки В. Липинського так і залишилися тоді без розгляду. Нижче коротко охарактеризуємо погляди обох представників державницького напрямку української історіографії.

Концепція українського етногенезу у В. Липинського.

У першій половині 20-х рр. український політичний діяч й історик В. Липинський виклав свої “державницькі” погляди на історію України в двох відомих працях – “Релігія і церква в історії України” та “Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму”. В них були висловлені думки, що стосуються теми нашої студії. За В. Липинським, творцями Київської держави були варяги. Їх державне утворення не було органічним і тому, згідно з міркуваннями історика, “не маючи глибокого, громадського, національного, на місцевій релігії і культурі опертого коріння, так швидко упала наша Київська держава”⁵¹. Першими же, на його думку, “нашими” національними державами стали Галицько-Волинська та Русько-Литовська, що в них склалися “основи нашої національної – політичної і культурної – окремішності”⁵². Проте покладені в цих державах “органічні класократичні основи Руської нації, не дійшовши до повного розквіту, скоро опинилися під натиском двох ворожих їм сил: московської охлократії зі Сходу і польської демократії з Заходу”⁵³. З розкладом руської національної класократії “розложилась об’єднуюча досі Білорусів і Українців, одна Руська нація”. Звідси випливає, що процес формування окремої української “нації”, за В. Липинським, розпочався щойно після Люблінської унії 1569 р. Як слушно відмічає В. Масненко, В. Липинський при розгляді ранньої історії українців

(принаймні до часу утворення Галицько-Волинської держави) не поділяв відомої схеми М. Грушевського про окремих історичний розвиток східнослов’янських народів⁵⁴. В. Липинський відкидав расову націологію, що її притримувався М. Грушевський і тому не вважав “полянську Русь” державно- і націотворчим українським племенем⁵⁵. Історія українців тієї доби розглядалася В. Липинським у межах спільноруських процесів формування і посідання влади. Більше того, історик вважав, що малоруське плем’я успадкувало від Варязької держави, яка об’єднувала всі три руські племена, свою політичну, віросповідну і культурну спільність з усією Руссю. Ця спільність продовжує існувати, за В. Липинським, і до нині, хоча, “згодом спільність політична ... значно ослабла, але спільність віросповідна, що значить і культурно-національна, заховалась до нинішнього дня”⁵⁶. Українці від росіян відрізняються, згідно з викладом думки В. Липинського, не мовою, не плем’ям, не вірою, а витвореним віками політичним устроєм – класократичним, а не охлократичним⁵⁷. Таким чином, оригінальність поглядів В. Липинського полягала в тому, що історик розглядав головні моменти процесів диференціації, які мали місце в середовищі східних слов’ян, з позицій соціального ракурсу.

Тези С. Томашівського про вирішальний польський вплив на процес диференціації “первісної одноцільної Русі”.

Ще радикальніше з питання ставлення до “спільноруськості” висловився С. Томашівський у своєму виступі в квітні 1929 р., виголошеному у варшавському Закладі у справах національних меншин. Історик вважав, що процес відокремлення української народності від “спільноруської” відбувався під “рішачим впливом польської державності”⁵⁸. Саме поляки “дуже сильно причинилися до приспінення і скристалізування почуття української національної окремішності від Росіян”⁵⁹. Українці як “національна індивідуальність” виникли, за С. То-

машівським, не давно і “їхній процес творення ще і досі не закінчений”⁶⁰, бо ж “диференціація історичної Русі як національної одності” теж іще не скінчилася і, може бути, що “з колишнього почування руської спільності щось таки полишиться, в роді солідарності бувших руських народів супроти інших племінних груп”⁶¹. На думку С. Томашівського, іще в часи перед “розборами” Польщі (тобто в XVIII ст.) “свідомість національної окремішності її трьох головних племен була тільки в ембріональному стані”, хоча процес диференціації “первісної одноцільної Русі” відбувався від початку входження України до Польської корони⁶² (очевидно після Люблінської унії). Екстраполюючи погляди С. Томашівського в ретроспективу до давньоруської доби, можна без натяжки сказати: для дослідника в ту добу без жодних застережень існувала “первісна одноцільна Русь”. Лише в 1931 р. під час дискусії з М. Кордубою один із його опонентів (В. Заїкін) піддав критиці зазначені погляди С. Томашівського, вказуючи, між іншим, що твердження історика-державника мало чим відрізняються від старої російської історіографії з її характеристикою “малоросів” як зіпсованих польським впливом росіян⁶³.

Однак безпосереднім поштовхом для виникнення і проведення дискусії 1930 – 1931 рр., як вже зазначалося, став допис М. Кордуби під вельми інтригуючим заголовком – “Найважливіший момент в історії України”. На відміну від В. Липинського і С. Томашівського, контраверсійні погляди М. Кордуби з проблеми початків формування української “нації” і “спільноруськості” давньокиївської доби були викладені в концентрованій формі і опубліковані в червневому числі популярного часопису українства – львівському Літературно-науковому віснику за 1930 р., що аж ніяк не могло пройти повз увагу української громадськості. В дискусії брало участь досить широке коло представників української наукової інтелігенції, але початок їй було дано на листопадових засіданнях Українського історично-

філологічного товариства в Празі, що були присвячені обговоренню названої статті М. Кордуби. В цілому і надалі основна полеміка в періодиці велася між М. Кордубою та членами цього товариства, серед яких найбільш активними опонентами варшавського (на той час) професора були С. Смаль-Стоцький і К. Чехович.

*До питання про привід написання статті
“Найважливіший момент в історії України”.*

Не зайвим було б спочатку з’ясувати актуальність появи цієї, як виявилось згодом, дуже резонансної статті. Сучасні дослідники чомусь не вважають за необхідне вяснити це питання, а воно, між тим, має неабияку історіографічну вагу. Єдине припущення з приводу причини появи статті М. Кордуби висловив один із учасників дискусії член Празького товариства відомий історик української еміграції С. Наріжний. Цей авторитетний дослідник ще під час першого засідання празьких дискутантів, яке відбулося 11 листопада 1930 р., зазначив, що вважає статтю М. Кордуби “ювілейною – одною з тих, що появилися в 500-ту річницю смерті литовського князя Витовта”⁶⁴. Можливо, що вихід у світ статті, де увага акцентувалася на винятковій важливості для історичної долі українців події – входження більшості українських земель до Литовського князівства, дійсно, був пов’язаний з вказаною ювілейною річницею. Але ж, очевидно, що історіку іноді потрібен слушний привід для резонансної публікації. Однак не він прислужився в якості наукового каталізатора творчих роздумів М. Кордуби з питання українського етногенезу. Сам вчений з властивою йому іронією (причиною якої в даному конкретному випадку стали некоректні закиди і політичні звинувачення опонентів) “заспокоює” С. Наріжного, що йому “і на думку не приходило писати ювілейні статті з приводу 500-річчя смерті Витовта”⁶⁵. Зовсім інша причина спонукала М. Кордубу звернутися до розгляду зазначеної тема-

тики. Він вказує, що “поводом до написання статті ... було те, що національне питання саме тепер стало актуальним не тільки для політиків, але і для істориків”⁶⁶. Нижче, вчений пояснює: за два роки до появи його статті відбувся черговий Всесвітній конгрес істориків у м. Осло, на якому “це питання висунено на перше місце програми зїзду і цілий ряд учених та істориків занявся виясненням ролі, яку національність відіграла у всіх трьох великих добах, на котрі звичайно ділять історію людства, тоб-то в старинних, середновічних та новітних часах”. Враховуючи те, що в українській історичній науці до того часу, як вважає М. Кордуба, “ніхто не ставив питання, коли властиво і серед яких умов сформувалася українська нація”, то він вирішив його поставити і, по змозі, на нього відповісти⁶⁷. Отже, історик долучився своєю статтею до актуальної тематики світової історичної науки і поставив українську історичну думку в контекст світового історичного процесу, зокрема і тим, що спровокував дискусію навколо питань етногенезу в українському науково-культурному середовищі. Інша справа, чи показало це середовище достатню наукову зрілість, але, безперечно, (і тут погоджуємося з В. Масненком) дискусія з цієї тематики певною мірою сприяла зростанню національної свідомості українства Галичини⁶⁸.

“Спільноруська” тематика в статті М. Кордуби

“Найважливіший момент в історії України”.

Звернемося ж, нарешті, до розгляду самої статті професора М. Кордуби.

На початку свого популярного за характером тезового опису дослідник ставить собі за мету з’ясувати яка з подій української історії є найбільш важливою. Виходячи “зі загальнонаціонального становиська, котре містимите в собі суму політичних, культурно-літературних і економічних моментів” найважливішим моментом є, на думку М. Кордуби, той, “котрий

спонукав населення теперішних українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації”⁶⁹. Бо без цього моменту, як слушно зазначає вчений в іншій статті, “не заїстнували би всі інші моменти”⁷⁰. Таким моментом історик вважав “відірвання південно-західних руських територій від зв’язку з іншими руськими землями і об’єднання їх в Литовській державі в другій половині XIV ст.”⁷¹. Хоча спочатку “правні установи, суспільний лад, управа при співучасті визначніших місцевих людей, взагалі ціле життя, оставали майже без перемін по давньому”, політичне відокремлення від решти руських (північно-східних) земель, до якого згодом долучилося й церковно-адміністративне, приводить до поступового відчуження двох частин колись “єдиної Русі”. По обох боках кордону “витворюються окремі світогляди, окремі психіки”. Всі ці фактори разом “спричиняють, що давня політичне, церковно і культурно одноцільна єдина Русь розколюється на дві окремі відмінні часті”⁷². При цьому, за М. Кордубою (і це його наступна теза), “населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість”⁷³. Втім, далі дослідник поєднує обидві тези: “Рішальним чинником в утворенні української і білоруської нації було загорнення в XIV ст. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в цих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини”, що дало “рішальний товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації”⁷⁴. З контексту статті випливає, що процес формування білоруської народності розпочинається в часи після Люблінської унії. Погляди М. Кордуби щодо існування українсько-білоруської етнічної спільноти і про виділення з неї після Люблінської унії білоруської народності співпадають з розглянутими вище поглядами В. Липинського і деяких радянських істориків (зокрема, В. Пічети), які висловили їх дещо пізніше. Зазначемо також, що вислів М. Кордуби про “давню єдину одноцільну

Русь” майже тотожний вислову С. Томашівського про “первісну одноцільну Русь”.

Важливими тезами М. Кордуби в контексті нашого дослідження є ті, що стосуються давньоруської доби, бо ж якраз вони і викликали найбільш гостре не прийняття зі сторони празьких опонентів. На думку вченого, відомі літописні племена східних слов'ян “представляли собою зав'язки окремих етнографічних груп” і “полишені самі по собі ... дорогою природної еволюції були-б розвинулися у стільки-ж окремих слов'янських народностей”. Ця теза М. Кордуби не дає можливості виокремлювати серед літописних племен конкретних предків трьох східнослов'янських народів. Перешкодою названим процесам подальшої диференціації східних слов'ян у напрямку формування окремих народностей стало утворення Давньоруської держави, яка об'єднала ці племена “у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення”. Другим важливим чинником у комбінації з першим стало “поширення християнства з його централістською організацією церковною ... та введення староболгарської мови, як загально-літературної”, що “скувало всі отсі племена ще сильніше до купи”. Далі М. Кордуба подає головне власне тезове узагальнення “спільноруськості” в добу Київської Русі: “Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загально-руська, коли не нація у повному значінню сього слова, так скажім, культурна сфера”⁷⁵. Зазначемо, що застереження вченого про існування саме спільної культурної сфери, а не нації, обґрунтовується ним у великій статті-відповіді опонентам, яка вийшла в 1931 р., – і не є випадковим⁷⁶. У період феодальної роздробленості, що його М. Кордуба розпочинає з часів після смерті Ярослава Мудрого, політична єдність “не затрачується, находячи собі виразник, символ, у спільності династії ... а часті переміни князів, їх мандрівки здебільша разом з дружинами з

одного княжого стола на другий, не дають розвинутися місцевим партикуляризмам”. Єдина “спільноруська культурна сфера” продовжує існувати і надалі, тим більше, що “оба інші об'єднуючі чинники, церковна організація і літературна мова, остають дальше в повній силі”⁷⁷.

За логікою М. Кордуби, тенденція до розвитку процесу утворення окремих східнослов'янських народностей намічається зі створенням з середини XII ст. нових політичних осередків “на двох противних кінцях великої Русі” – “на південному заході, в Галичі” та “на північному сході, у Володимирі над Клязьмою”. При чому, “галицький осередок двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю”. Ці спроби історик відносить до межі XII – XIII ст. (за князювання Романа Мстиславича) та до 40-х рр. XIII ст. при князі Данилі Галицькім. Але ці намагання не увінчалися успіхом і процес об'єднання українських земель в єдине політичне ціле, що, за міркуванням М. Кордуби, є важливою підвалиною для утворення окремої народності, тоді був перерваний⁷⁸. Іншими словами, впродовж наступних століть, аж приблизно до князювання Вітовта, предки українців (власне разом із предками білорусів) склали лише “етнографічну масу”.

Окрім Литовського князівства, експансію в Східній Європі розпочала (але з запізненням) Московська держава. У цьому місці М. Кордуба висловлює ще одну не прийнятну для празьких опонентів тезу. А саме: “коли б Литва за Гедимина й Ольгерда не була захопила південно-західної Русі, зробила би це за кілька-десять літ пізніше Московщина. Тоді відбудувалася б давня Русь, вернулась-би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність ... Не було би трьох руських народностей, тільки одна”⁷⁹.

Не слід думати, виходячи з останньої тези М. Кордуби, що він дотримувався думки про існування єдиної руської народ-

ності (“нації”). Давня руська спільність довгий час існувала як єдина культурна сфера, але об’єднання всіх давньоруських земель Московою, що могло статися, призвело би до відродження спільноруських процесів і, в решті, до утворення такої народності. В наступній своїй статті, яка вийшла у львівській газеті “Діло” в грудні 1930 р., вчений стверджує, що вже за часів Київської Русі йшов процес складання спільноруської “культурно-національної цілості”, але, всеж-таки, не “нації”⁸⁰. Думка М. Кордуби про східнослов’янську “культурно-національну цілість”, яка створювалася в давній Русі, нагадує сучасне положення деяких вітчизняних дослідників, згідно якого існувала або знаходилася в процесі створення “давньоруська етнокультурна спільність”⁸¹. Якби-то не було, міркування М. Кордуби створювали теоретичне підґрунття для виникнення радянської концепції про давньоруську народність. Вже доводилося писати, що в цьому відношенні вчений справив вплив, приміром, на К. Гуслистого, який в повоєнний час займався проблемою давньоруської народності в контексті планового інститутського (в Інституті історії України АН УРСР) дослідження питання походження української народності⁸². До речі, К. Гуслистий вірно розумів: М. Кордуба не визнавав існування етнічної єдності давньоруської спільноти⁸³. Однак, очевидно, що М. Кордуба висловлювався майже тотожно до відомих положень, сформульованих радянськими істориками наприкінці 30-х рр., про Київську Русь як “спільну коліску” або “спільний початковий період історії” трьох майбутніх східнослов’янських народів⁸⁴.

Цікаво, що М. Кордуба обходить дипломатичною мовчанкою головне дискусійне питання “норманістів” і “антинорманістів” – питання про походження Русі. Втім, з контексту статті можна зрозуміти, що Давньоруську державу створила якась зовнішня по відношенню до східних слов’ян сила, яка “скувала всі отсі племена ще сильніше до купи”.

Узагальнемо, підсумовуючи, основні ключові тези М. Кордуби:

Кожне літописне плем’я східних слов’ян могло стати при певних обставинах окремою народністю;

Племена східних слов’ян, що були об’єднані державною організацією, церквою і спільною літературною мовою складали єдину “одноцільну Русь” як загально-руську “культурну сферу”; Ця “одноцільна Русь”, збереглася, принаймні, до другої половини XIV ст.;

Процес зародження української народності розпочався в Галицько-Волинській Русі;

Входження південно-західних земель Русі до складу Великого князівства Литовського дало поштовх для формування україно-білоруської, а згодом української і білоруської “нації”; Якби ці землі в ті часи увійшли до складу Московської держави, то відродилася би давня “одноцільна Русь”, що привело би до формування єдиної руської народності.

Зрозуміло, що в короткій популярній статті не було можливості все обґрунтувати відразу. Історик сам зазначав пізніше, що він подав у “Найважливішому моменті ...” лише “загальні зариси теорії про повстання української народності”⁸⁵. І це, на жаль, зроблено ним було “в надто фрагментарній та згущеній, а через те дещо неясній формі”⁸⁶. Тому опоненти М. Кордуби, які завідомо були налаштовані тенденційно, трактували всі ці неясності як їм заманеться. У наступних своїх статтях вчений, відповідаючи на закиди опонентів, уточнював деякі моменти, давав додаткову аргументацію своїм тезам тощо. Так, наприклад, у першій з цих статей-відповідей – “Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі)”, вчений позитивно оцінює “політичне і культурне об’єднання” східних слов’ян, яке сталося в Київській Русі тим, що “східне словянство не роздробилося на стільки окремих народів, скільки було племен”⁸⁷. На доказ того, що терміни “Русь”, “Русская земля”, “русини” застосовувалися як самоназви на півночі – в Новгороді, Смоленську тощо в XII – XIII ст. М. Кордуба

наводить свідчення із писемних джерел⁸⁸. Важливим положенням названої статті є те, в якому історик порівнює Київську державу з державою франкських королів Піпіна Малого і Карла Великого; подібно до того, як пізніше це повсякчас робили радянські історики, посилаючись на К. Маркса: “як держава Піпіна Малого, Карла Великого не була ані французською, ані німецькою тільки франконською”, так і Київська держава “була ані українською, ані, очевидно, великорусською, тільки руською”⁸⁹. Останній вираз нагадує класичне положення радянського академіка Б. Грекова про місце Київської держави в історії східних слов’ян: “історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії”⁹⁰.

Обговорення статті М. Кордуби в дискусії під назвою “Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала єсть”: м. Прага (11 і 18 листопаду 1930 р.)

Як уже зазначалося, виступ М. Кордуби на сторінках популярного часопису українства та ще й з такої важливої теми не міг пройти повз увагу української наукової громадськості. Хоча В. Масненко стверджує, що реакція цієї громадськості не забарилася⁹¹, все ж таки, пройшло майже півроку з дня виходу часопису, коли противники М. Кордуби зорганізували з приводу його концепції українського етногенезу дискусію, яка відбулася на двох засіданнях у листопаді 1930 р. в стінах Українського історично-філологічного товариства в Празі. Припускаємо: одним із каталізаторів цього обговорення стала активізація “общерусів” у Празі, які, десь перед цим, зорганізували “Товариство малоросів і білоросів”, що ставило собі за мету пропаганду “спільнонаціональної єдності трьох руських народів”⁹².

Ініціатором обговорення статті М. Кордуби дослідники життя і діяльності академіка С. Смаль-Стоцького вважають саме

цього відомого філолога, але ніяк не підтверджують цей факт⁹³. У свою чергу, В. Масненко з цього приводу посилається на думку цих дослідників⁹⁴. Між тим, голова Празького товариства Д. Антонович, відкриваючи перше засідання 11 листопаду, вказує, що воно відбувається на пропозицію С. Смаль-Стоцького, який і має виступити першим з “основним докладом”⁹⁵. Так можна зрозуміти, що і назву для дискусії запропонував С. Смаль-Стоцький. Ця назва майже збігається із заголовком статті І. Кривецького, який започаткував дискусію з приводу праць В. Пархоменка, а на положення цього історика саме спирався С. Смаль-Стоцький при критиці як Л. Нідерле, так і пізніше (в 1931 р.) М. Кордуби. В матеріалах дискусії, що були видані на початку 1931 р., її назва не обґрунтовується, а, між тим, вона скоріше підходить до теми походження Русі в контексті диспутів “норманістів” та “антинорманістів” і, відповідно, була б вдалою для обговорення праць того ж В. Пархоменка. Очевидно, що до статті М. Кордуби ця назва не дуже підходить. Тема “Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала єсть” не є предметом “Найважливішого моменту в історії України”, тим більше, що М. Кордуба взагалі ухиляється від варязького питання. Сам професор у статті “В обороні історичної правди” вказує опонентам, що їх заголовок “доволі ефектний, хоч не дуже відповідний”, бо ж “не про Русь тут ходить, але про Україну і не про землю (державу), лише про націю”⁹⁶. На це ж звернув увагу і М. Чубатий, який, з тих же причин, теж не погодився з назвою теми дискусії⁹⁷.

Зрозуміло, що для членів Празького товариства і, передусім, С. Смаль-Стоцького слово “руський” тотожне слову “український”. Але ж, дійсно, поняття держави і народності не співпадають, а тому назва, що мала стати символічною супроти концепції М. Кордуби, виявилася не коректною і, фактично, справляла враження дилетантської постановки питання. Вона відразу задавала тон обговоренню в напрямку тенденційності.

Свій реферат академік С. Смаль-Стоцький побудував на спростуванні трьох головних тез М. Кордуби, а саме: про литовський фактор як “рішальний поштовх” у формуванні української “нації”; про існування “загально-руської культурної сфери” в добу Київської Русі і дещо пізніше; про можливість формування “єдиної руської нації” у випадку захоплення не Литвою, а Московією південно-руських земель⁹⁸. Однак, академік розпочинає своє спростування з другої тези. Власне її спростування домінує в рефераті, бо займає 4/5 обсягу. Отже, саме спростування “спільноруськості” є головним завданням філолога і, не випадково, бо ж ця тема присутня в багатьох його спеціалізованих фахових працях. Нагадаємо також: проти концепції “спільноруськості” вчений виступає, коли критикує книгу Л. Нідерле “Походження і початки східних слов’ян”. З доповіді С. Смаль-Стоцького стає очевидним, в чому ж полягає сутність розходжень позицій опонентів: у прийнятті або не прийнятті концепції “спільноруськості” Київської Русі.

Для С. Смаль-Стоцького Київська Русь була державою не спільноруською, а українською. Він вказує як факт, що Київська держава об’єднала полян, деревлян, сіверян, волинян, тиверців і уличів “в один спільний політичний, а також в один етнічний, культурний і економічний організм ... в одну націю в теперішньому тому слова значінню”. Передумови для цього, за академіком, визрівали “яких 400 літ”⁹⁹. Інші племена східних слов’ян були згодом завойовані Київською Руссю, тобто українцями, і “дуже коротка політична “єдність” за Володимира Святого ще не означає етнічної, культурної і економічної єдності”. Ярослав Мудрий зберіг вже тільки частину тієї “політичної єдності”, а після його смерті вже не було ніякої політичної єдності. С. Смаль-Стоцький, сперечаючись не відомо з ким, далі наголошує, щоби землі, які ввійшли до складу Київської держави, “проїнялися одним національним духом, свідомістю спільних інтересів, ані гадки бути не може”¹⁰⁰. Філолог проводить різку антитезу між

інтересами північних та південних земель. Між ними “з історії найдавніших часів” була “нелюбов – щоб не сказати ненависть”, що “особливо різко і криваво зазначалося вже в 12 в.” На півночі, за С. Смаль-Стоцьким, жили не “русичі” або “русини”, а “руські”, тобто, ті, що належали Русі. Вони “не почували жадної єдності з Київською Руссю”. Навпаки, в останній, “між найближчими і вже здавна обєднаними племенами витворилася справді тісна і повна єдність ... почуття спільних інтересів”. Це почуття єдності зберігається і в період роздробленості, бо князі окремих південноруських земель “завсіди ... уважали себе союзними князями великого князя київського”. Ось це і була, згідно з твердженням С. Смаль-Стоцького, “Русь і руська земля”. Вона “протягом кількох віків витворила ... у себе спільне політичне, духове і культурне життя, витворила дійсно те, що ми сьогодні назвали б руською цебто українською нацією з почуттям спільності і єдності, що обєднувала все, що можна б по теперішньому назвати українським народом”. І, далі, вчений подає своє розуміння поняття народ – “це не тільки таке населення землі, що прикупі живе, але що і разом, спільно діє, має спільну мову і спільну долю”¹⁰¹.

У статті-відповіді опонентам, М. Кордуба легко спростовує першу тезу С. Смаль-Стоцького про те, що ніби, Київська держава об’єднала спочатку полян, деревлян, сіверян, волинян, тиверців і уличів, а потім інші східно-слов’янські племена завоювала. Джерела свідчать, що експансія Києва йшла спочатку якраз на північ, а потім вже на захід і М. Кордуба коротко показує це. Зрештою, йому і не потрібно було так детально аргументувати, бо все це є давно встановлені істориками факти. Політична єдність зберігалася у Києва з північноруськими (окрім Полоцька) землями довше, ніж з південними. Саме Переяславщина, Чернігівщина, Волинь і Галичина “відокремлюються від київського князівства вже зараз по смерті Ярослава Мудрого”, на той час як “Новгород належав до київського наділу” до 1132 р.,

– вказує М. Кордуба. Тому твердження С. Смаль-Стоцького про те, що “південна Русь була політично об'єднана з Київом вде дуже рано і зіставала в тім об'єднанні довго, а північна шой-то пізніше і коротко” – зазначає далі М. Кордуба – “протривитьсья відомим історичним фактам, бо в дійсності було зовсім навпаки”¹⁰².

Спростовує М. Кордуба і другу тезу С. Смаль-Стоцького – про споконвічний антогонізм між півднем і північчю. На користь такого протиставлення не має жодного історичного факту. “Навпаки, – наголошує М. Кордуба – в часах, коли вже починають формуватися два нові політичні осередки ... галицька держава в'язеться тісним союзом з Суздальщиною, щоби спільними силами розторозити до решти старий осередок Київ”¹⁰³.

Не витримує критики з боку фахівця і третя теза С. Смаль-Стоцького про “тісну політичну єдність” і “почуття інтересів” між землями південної Русі. Саме брак цього в Русі, взагалі, “брак етнічної солідарності” як на півдні, так і на півночі, не дозволив М. Кордубі в “Найважливішому моменті ...” визнати “існування якоїсь спільної руської нації” і тому він тодішню Русь називає лише “культурною сферою”. Коли С. Смаль-Стоцький вимовляє в “політичній єдності” між “київською Руссю” і півноччю, він посилається на В. Ключевського, але ж той, як нагадує М. Кордуба, заперечував цю єдність і на півдні. М. Кордуба наголошує, що він під політичною єдністю мав на увазі династичне об'єднання¹⁰⁴.

Не має підстав, як показує М. Кордуба, і твердження С. Смаль-Стоцького про те, що Руссю називалися лише полудневі землі, що лише мешканці цих земель називали себе “русинами” або “русичами”¹⁰⁵. В кількох своїх статтях історик приводить джерельні свідчення про те, що у XII і в XIII ст., приміром, новгородці і смоленці “постійно і зовсім виразно називають себе Русинами, а свою землю Русію”¹⁰⁶. Взагалі, М. Кордубу дивує: чому С. Смаль-Стоцький та інші опоненти ігнорують Новгород,

Полоцьк, Смоленськ, а зосереджуються лише на Московщині, яка дуже пізно виходе на політичну арену. М. Кордуба під загально-руською культурною сферою мав на увазі всі ці землі разом з південними і північно-східними. Тому висновки, зроблені з позицій такого тенденційного обмеження, як слушно зауважує історик, мусять бути хибними¹⁰⁷.

Критикуючи інші складові частини тези М. Кордуби про спільноруськість, С. Смаль-Стоцький категорично заперечує церковну єдність (зокрема, “централістську організацію церкви”) й існування “спільноруської літературної мови”. В першому випадку не наводиться жодного аргумента, окрім того, що в Київській Русі “відносини церкви до князя і до народа мали зовсім иньший характер ніж в Московщині”, бо ж в останній церква пішла “зовсім на услуги царів і їх політики”. Тут С. Смаль-Стоцький сам себе заперечує, бо нижче зазначає, що “переносити такі відносини (тобто часів Московського царства – Н.Ю.) на часи київської Русі ніяк не можна”¹⁰⁸. Яке ж це має відношення до об'єднаної ролі церкви в давньоруську добу, як чинника спільноруських процесів, з викладу С. Смаль-Стоцького не зрозуміло. Однак М. Кордуба, все ж таки, намагається роз'яснити це питання академіку, спираючись на дослідження видатного церковного історика В. Голубинського¹⁰⁹. В другому випадку – в питанні про відсутність спільної літературної мови – С. Смаль-Стоцький без аргументів стверджує: давня літературна мова у Київській Русі була за вимовою українська і, що не праві російські вчені, які привласнюють російській мові цей давній період¹¹⁰. Звичайно, подібні аргументи аж ніяк не могли переконати М. Кордубу. Він лише вказує С. Смаль-Стоцькому: “ріжниця у виговорі стрічаються і тепер мабуть чи не у всіх літературних мовах, не порушуючи через це єдності даної мови”¹¹¹.

Зрозуміло, що відкинувши тези М. Кордуби про спільноруськість давньої доби, стверджуючи існування українського народу як “нації в теперешньому того слова значінні”, С. Смаль-

Стоцький відповідно відкидає і дві інші тези М. Кордуби¹¹². З приводу третьої тези історика про те, що в разі захоплення Московщиною південно-західних земель Русі склалася би одна руська “нація”, академік відказує, що це таки сталося, щоправда “трохи пізніше”, але нічого з того не вийшло¹¹³. На це твердження М. Кордуба у своїй відповіді детально роз’яснює, яке велике значення мав у цьому відношенні час, що залишався до дійсного захоплення Росією українських земель, для кристалізації і зміцнення української нації¹¹⁴. Вчений також бере собі на допомогу зауваження іншого свого опонента С. Наріжного, який 11 листопаду 1931 р. виступав на дискусії другим доповідачем, про те, що в разі перемоги Росії в світовій війні не було б “ніякої іреденти, ніякого українського сепаратизму ... а з новою силою розвинувся б чисто російський патріотизм”¹¹⁵. “А щож тоді говорити про XIV вік!” – зауважує М. Кордуба¹¹⁶.

С. Смаль-Стоцький в кінці свого реферату занотує, що “в старий київській Русі, є глибокий корінь української нації”. Це, начебто, вказує на те, що української “нації” тоді, все ж таки, ще не було. Але в цьому ж місці він знову повторює приблизно те, що казав на початку доповіді: Київська Русь витворила “з етнографічної маси давніх Полян, Деревлян, Сіверян, Волинян, Тиверці і Угличів суцільну націю з почуттям спільности народних інтересів, спільности долі і неволі і почуттям потреби боротися спільно за ліпшу долю, “за руську землю”¹¹⁷.

Очевидно, що С. Смаль-Стоцький не піддає сумніву поняття “нації” як воно використано у М. Кордуби. Академік використовує його в аналогічному розумінні і тут ніяких розходжень не має. Вони обоє розуміють націю в найширшому розумінні – як народ, етнічність, національність тощо. До того ж, С. Смаль-Стоцький постійно підкреслює, що розуміє “українську націю” часів Київської Русі в сучасному значенні “того слова”. Отже, в цьому відношенні, академік аж ніяк не був “ближчим до істини”, ніж М. Кордуба, як про це чомусь “з упевненістю” наголошують

В. Даниленко і В. Добржанський¹¹⁸. Саме інші опоненти М. Кордуби, які виступали під час обговорення його статті в Празькому товаристві, зокрема, С. Наріжний та М. Славинський поділяли усталену в науці думку, що “національність” або “нація” є витвором новітніх часів, хоча в ході свого викладу, фактично, заперечували це. Так, наприклад, С. Наріжний, зауважує, що в “середньовіччі й на початку нових віків єдність національна замінялася спільністю на іншому ґрунті” – етнічному, релігійному, державному – “моменту ж національного, як його знаємо сьогодні ми, тоді не існувало”¹¹⁹. Тому для С. Наріжного не зрозуміло: “про яку націю, в якому її розумінні” пише М. Кордуба в “Найважливішому моменті ...”, а, отже, той “вносить у виклад значну неясність, що повстає з відсутності певної дефініції й з можливости перенесення наших сучасних понять до минувшини, коли їх ще не було”¹²⁰. Чомусь С. Наріжний не критикує за це головного доповідача – С. Смаль-Стоцького. Протиріччю сам собі і йдучи на зустріч поглядам академіка, С. Наріжний допускає: “коли вважати проявом національності почуття певної спільности й патріотичну любов, то свідомість її треба признати нашим людям ще в часах старої Київської держави”¹²¹. Логічніше, якби науковець використав словосполучення “етнічне почуття”, бо ж він сам перед цим зауважує про можливість існування етнічної спільності в домодерну добу. Однак він далі визнає існування лише політичної і культурної спільності “наших людей” в давньоруську добу, що знову створює протиріччя. І, до речі, термін “наші люди”, аж ніяк не вносить у його виклад “значну ясність”, бо ж не зрозуміло, яке місце дана “спільнота” займає в ієрархії етногенезу українців. У кінці свого реферату, коли С. Наріжний дійшов до критики книги С. Томашівського “Українська історія”, він вже без застережень зазначає, що “стара Київська держава” була “першою національною українською державою”¹²² (у С. Томашівського такою державою була Галицько-Волинська). Отже, С. Наріжний

фактично визнає, подібно до С. Смаль-Стоцького, існування “української нації” в давньоруську добу, інакше він мав би послідовно відмовлятися від терміну “національний” в приміненні до історії домодерних суспільств.

Посол УНР в Чехословаччині відомий філолог М. Славинський, який виступав третім (після С. Смаль-Стоцького і С. Наріжного), теж вважає, що “нація – явище нової, коли не новітньої історії”. Далі він дає основні ознаки модерної нації, але без застережень чомусь екстраполює їх до часів Київської Русі й робить висновок, що “українська нація” в ті часи таки існувала, щоправда вона була не модерною¹²³. З подальшого його викладу зрозуміло, що “українська нація” тоді знаходилася в процесі формування, а воно продовжувалося і в литовську добу.

Перші доповідачі так заплутали присутніх на засіданні в “національному питанні”, що врешті, один із наступних доповідачів О. Андрієвський взагалі сказав, що “порушене д-ром Кордубою питання не може бути вирішене, доки неустановлене саме поняття “нації”¹²⁴.

На наступному засіданні 18 листопада ясність в це питання вніс К. Чехович (теж філолог). Він зазначив у своєму виступі, що немає ніяких підстав робити закид М. Кордубі в тому, що той не дає пояснення поняттю “нації”, бо ж він ніякими “націологічними проблемами” у “Найважливішому моменті в історії України” не цікавиться. Тому “нема причини поширювати рамці дискусії і на проблему нації in abstracto, тим більше, що під словом “нація” не всюди розуміють одне й те саме”. Як свідчить К. Чехович, у науці поступово стає переважаючою “цілком оправдана думка, що існують лише конкретні національні проблеми, та що ніякої проблеми нації in abstracto взагалі на світі нема”. Сутність нації “залишається величиною невідомою і для наукового пізнання недоступною¹²⁵; лише зовнішні прояви її культурного і політичного життя надаються для наукового розгляду”¹²⁶. Для К. Чеховича цілком очевидно: М. Кордуба під

“українською нацією” розуміє “те саме, що і ми всі”. Таким чином, за К. Чеховичем, якщо розглядати націю згідно “зовнішніх проявів”, то цими проявами є “її мова, її літературна, мистецька і наукова продукція та її державницькі змагання (концентрація політичних сил)”. Головною ж ознакою є мова. Тому, “хто шукає за початком української мови”, шукає звичайно перш усього за початком української мови¹²⁷. На думку К. Чеховича, українська мова, а відповідно і нація, почала “свій окремий шлях розвитку ... у часах т.зв. Праславянської доби”¹²⁸. Київська держава – “держава українська”, що в ній вже витворилася “українська нація” і “вже тоді досягла вона вищого ступня своєї зрілості (національної й культурної)”¹²⁹. З наведених міркувань очевидно, що позиції К. Чеховича і С. Смаль-Стоцького в цьому аспекті співпадають.

Тепер було б доречно прояснити теоретичні погляди з націології М. Кордуби. У вже не раз згаданій статті під назвою “В обороні історичної правди” дослідник вказує, що позиція, яку зайняли С. Наріжний і М. Славинський (про те, що “національність” або “нація” є витвір модерного часу), йому видається хибною, бо світова наука (це показав історичний конгрес в Осло) дійшла до погляду, що “це явище (“національність” – Н.Ю.) існувало вже від дуже давніх часів, тільки у дещо відмінних формах і виявляло себе в неоднаковий спосіб”¹³⁰. З цієї зауваги М. Кордуби вже випливає, що він розуміє “національність” у найширшому значенні (в чому йому, безпідставно, відмовляють сучасні дослідники). Проте не важко помітити: М. Кордуба спрощує позицію С. Наріжного і М. Славинського, бо ж вони, хоча і висловлювалися дещо термінологічно не послідовно, фактично теж тяжіли до вказаної вище думки “світової науки”. Втім, принципове розходження (повторюємо: не головне в дискусії) М. Кордуби зі своїми опонентами, передусім - К. Чеховичем і С. Смаль-Стоцьким, полягало не в термінології, а в погляді на чинники, які вирізняють націю.

Для названих філологів, особливо для К. Чеховича, головним (і фактично самодостатнім) критерієм, що вирізняє націю (звичайно – в найширшому розумінні слова) є мова. Зауважимо, що цей погляд був усталеним у світовій науці XIX ст. Характерним він був і для радянських етногенетиків-марристів 20-х – 40-х рр. і фундаторів концепції про давньоруську народність (зокрема – для В. Мавродіна)¹³¹. Для М. Кордуби, навпаки, мова – лише один “з потенціяльних чинників”, що поряд з іншими, дає “підставу до творення окремої нації, але її ще не творять та зовсім не пересуджують, що вона мусить витворитися”¹³². Цікаво, що подібних поглядів дотримувався й один із ідейних попередників радянської концепції про давньоруську народність російський історик О. Пресняков¹³³. Далі М. Кордуба знову посилається на іншу заувагу С. Наріжного, який на дискусії в Празі заявив, що він не належить до тих, “які є глибоко переконаними, що кожна “етнічна ріжновидність” рано чи пізно, але будь що будь, стане нацією”. Таке переконання С. Наріжний вважає “вірою й то такою, що дуже мало відповідає історичній дійсності”¹³⁴. За логікою М. Кордуби, “потенціяльні чинники”, в тому числі і мова, ще далеко не детермінують процес утворення нації. Тому, коли його опоненти “майже ідентифікують мову з національністю”, вони плутають “ріжні річі”¹³⁵. Беручи критерій мови, К. Чехович, на думку професора-історика, хибно шукає “початків української нації ... аж у глибині праславянської доби”, коли взагалі ніяких “націй” в Європі не було. Бо ж, за М. Кордубою, “повстання нації є в далеко більшій часті вислідом асиміляції ніж дісиміляції”. У праслов’янську ж добу, в добу “мандрівок народів” та “в найближчих часах після них рішучу перевагу мали саме дісиміляційні процеси”¹³⁶. Далі історик подає своє розуміння поняття “нації”. До неї “належить деяке, хочби тільки інтуїтивне, почуття етнічної спільності бодай серед інтелектуальних верхів даного колективу”¹³⁷, належить культ певних, спільно пережитих історичних споминів та

традицій ... віра членів гурта, що вони творять окрему культурну групу”¹³⁸. Очевидно, що таке розуміння “нації” є достатньо “широким”, щоби розуміти його в значенні “народу взагалі” і, в принципі, не протирічить висловлюванням на цю тему С. Смаль-Стоцького. Так що М. Кордуба аж ніяк не наполягав на “вузькій” інтерпретації поняття “нації” – “як спільноти, яка усвідомила потребу власного організованого політичного життя”, – як це, чомусь, видається В. Масненку¹³⁹. Чи може “українська нація”, яка складалася, за М. Кордубою, в литовський період, тоді вже усвідомила цю потребу? Наразі, М. Кордуба в “Найважливішому моменті ...” такої думки не висловлює.

Виходячи з такого розуміння нації, М. Кордуба тому і не вбачає її (тобто – “спільноруської нації”) в давній Русі, а лише констатує наявність “загально-руської культурної сфери” та процес складання “культурно-національної цілості” (щоправда, останнє він, після єдиного разу, який мав місце в статті в Ч.286 газети “Діло” за 1930 р., не повторював).

Із принципових питань, що їх підняв у своєму рефераті головний доповідач на празькій дискусії, інші доповідачі або повторювали те саме або не значно доповнювали аргументи С. Смаль-Стоцького. На закиди деяких з них (С. Наріжного, М. Славинського, П. Феденко, К. Чеховича, В. Щербаківського, В. Сімовича та ін.) М. Кордуба відповів у названій статті “В обороні історичної правди” та інших студіях, але, мабуть, не має потреби на цьому зупинятися. Також не будемо розглядати інші супутні контртези опонентів М. Кордуби і його відповіді на них, що безпосередньо не стосуються нашої теми. Нижче розглянемо лише позицію, зайняту професором М. Чубатим.

Гіпотеза М. Чубатого та відгуки на неї.

У 20-х числах січня 1931 р. на шпальтах кількох номерів газети “Діло” виклав свої погляди з зазначеної тематики М. Чубатий¹⁴⁰. Відразу ж науковець відмітив, що дискусія порушила

“складне питання”. Складним, на його думку, є як “наукове поняття нації”, так і “її генеза в конкретнім випадку”. М. Чубатий слушно вказує, що дослідження проблеми потребує комплексного вирішення, а його “замітки – це лише причинок ... без претенсії розв’язувати остаточно цю складну проблему”. В його розумінні поняття “нації” складають “можливі елементи відрубності політичної, економічної, суспільно-правової, релігійної, культурно-побутової та мовної”¹⁴¹. Далі він резюмує позиції М. Кордуби та його опонентів і не погоджується з обома сторонами. М. Чубатий не приймає погляд М. Кордуби, бо той “кладає творення української нації на час найбільшої апатії політичної, господарської, церковної та взагалі культурної тої етнічної маси, з якої мала саме тоді творитися окрема нація”. А от з поглядами членів Празького товариства він не згоден тому, що вони хочуть “бачити готову націю майже в доісторичних часах, коли всі нинішні нації мали племінно-родовий устрій та, очевидно, націями не були”. За припущенням історика, момент творення української нації “зачався по смерті Ярослава Мудрого, а закінчився з моментом утворення Галицько-Волинської, на ділі першої чисто Української Держави”¹⁴². Зауважимо, що остання думка перегукується з поглядом С. Томашівського, який останній виклав у I-му томові своєї “Української історії” (1919 р.), як про це зазначив С. Наріжний. Далі М. Чубатий деталізує свою гіпотезу. Він вважає, що вже з другої половини XI ст. “на півночі і полудні ... формуються два організми, майбутні два народи: український та великоруський”. З моментом утворення князем Романом Мстиславичем Галицько-Волинської держави ці “організми” зовсім відкололися. Науковець вважає, що князь Роман зумів об’єднати всі тодішні українські землі, окрім “малозначущої тоді Чернігівщини”, проголосив себе “самодержцем всея Русі”, яка в розумінні М. Чубатого вже означала тоді Україну¹⁴³. Далі він аргументує зазначені тези. За логікою дослідника до кінця князювання Ярослава Мудрого існувала одна держава, що

далі поступово розпадається на різні землі-держави. Мешканців цієї держави М. Чубатий іменує русинами. Руська держава на середину XII ст. була вже “злучена ... слабо лише спільною династією, спільними “снемами” (з’їздами) князів, спільним правом, а передовсім спільною митрополією”. Науковець вживає назву “Русь” дотично до всіх земель, але вказує і друге, “вузьке” її значення – в якості назви для Київщини¹⁴⁴. Вже з цього фрагменту статті М. Чубатого можна побачити подібність його поглядів до тез М. Кордуби стосовно “спільноруськості” Київської держави. Це і помічає К. Чехович, коли зауважує, що М. Чубатий “стоїть ще також під впливом тої самої апріорної і нічим не доказаної думки про пізніше відірвання України від первісної “руської” (т. зн. общеруської) єдності і то в історичних часах”¹⁴⁵, бо ж той “не ясно каже” про попередній стан. За реконструкцією К. Чеховича, з контексту відповідних місць статті М. Чубатого логічно слідує, що “до XII в. не було причин для розколу державної єдності всіх східних словян, бо вони тоді ще не ділилися на якісь окремі національні частини і всі разом творили якусь єдність (общеруську чи праруську)”¹⁴⁶.

Спираючися на власний аналіз джерел, М. Чубатий далі доводить, що назва “Русь” від “половини XII в. і то найчастіше” означає вже “нинішню Україну”¹⁴⁷. На користь цього він наводить докази з джерел. Ця думка видається вірною К. Чеховичу, який вважає, що вона “вносить вже трохи більше світла у термінологічний хаос, зв’язаний з многозначною назвою Русь”¹⁴⁸. М. Чубатий також переконав нарешті філолога в тому, що назва “Русь” до певного часу застосовувалася до всіх східних слов’ян. Втім, цей термін, на думку К. Чеховича, не обов’язково ще доказує наявність чи відсутність нації, бо “український національний організм міг існувати і без спільної назви “Русь” і без політично-державного об’єднання всіх наших земель”¹⁴⁹.

Свою версію українського етногенезу М. Чубатий продовжує доказувати за допомогою писемних джерел і в наступних

номерах “Діла”. Зокрема, він розглядає фактори, що сприяли відособленню південно-західних земель Русі від північно-східних¹⁵⁰. У заключній частині публікації він робить висновок, що “у склад Польщі і Великого князівства литовського ввійшли українські землі по майже 200-літнім власнім державно-політичному життю вже з виразним національним обличчям”, а вже “прилучення руських земель до Литви рішення про повстання білоруського народу”¹⁵¹.

Окрім двох статей К. Чеховича з приводу концепції М. Чубатого висловився поспіль у двох числах “Діла” й М. Кордуба¹⁵². На початку статті він висловив подяку М. Чубатому за те, що той спровадив “суперечку” над питанням “з тону та рівня догматично-релігійних спорів XVI – XVII в. на властивий шлях спокійної, річєвої, наукової дискусії”¹⁵³. Вчений відмічає, що М. Чубатий “зовсім рішуче відкінув “празську” тезу про початки української нації в доісторичні часи”. Далі М. Кордуба роз’яснює деякі місця своєї концепції, що була викладена в статті “Найважливіший момент в історії України” і визнає, що в ній подав свої думки “в надто фрагментарній та згущеній, а через те дещо неясній формі”. Наприклад, вираз “етнічна маса” у місці про галицький осередок, що “двічі доходив до об’єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю”, він не застосовував у розумінні чогось аморфного, бо вже з другої половини XII ст., а особливо в XIII ст. починається процес формування української нації. Литва ж: “1) прискорила й остаточно завершила той процес і 2) не допустила до його знищення”¹⁵⁴.

М. Кордуба слушно вказує М. Чубатому, що той ніяк не аргументує початок процесу формування двох народностей з другої половини XI ст. Втім, що стосується розглянутих М. Чубатим факторів диференціації від другої половини XII ст., то з ними М. Кордуба погоджується та ще й додає інші. Однак вчений звертає увагу М. Чубатого, що всі ці фактори свідчать лише

про початок процесу формування двох народностей, а не про його закінчення. Не згоден М. Кордуба з аналізом застосування терміну “Русь” в другій половині XII та в XIII ст. як виключно в приміненні до українських земель. Дійсно, Суздальщина, як “колонізаційна область, не вважалася властивою Руссю, але не вважалася нею й Галичина, як це признає сам д-р Чубатий”. У той же час, новгородці і смоляни “цілий XII і XIII в. називали себе русинами і Русю”. В цьому місці М. Кордуба погоджується з К. Чеховичем, що термін “Русь” не може слугувати аргументом у справі існування чи не існування нації, але нагадує тому, що до цих пір він, “з питомою собі авторитарною самовпевністю твердив, що назва “Русь” від найдавніших часів уживалася виключно на означення українських земель”¹⁵⁵.

У наступному числі газети “Діло” М. Кордуба продовжив дискусію з М. Чубатим. Вчений спростовує всі факти і аргументи, що їх навів М. Чубатий на користь закінчення процесу формування української нації з повстанням Галицько-Волинської держави. Проте, М. Кордуба визнає, що “даліше столітнє існування Галицько-Волинської Держави витворило політично-культурне ядро, в котрім формування української нації зробило дальший значний крок вперед”. Дослідник погоджується з М. Чубатим, що у склад Польщі та Литви українські землі вступили “зі своїм національним обличчям”, але виразним воно було лише в Галицькій і Волинській землях. Польський натиск у Галичині, централістичні і політичні впливи ВКЛ привели до “рішучого й остаточного формування” української нації¹⁵⁶. Далі М. Кордуба детально і переконливо аргументує цей погляд. Зокрема, він вказує, що “почуття необхідності загальної громадської солідарності для спільної оборони” закріпило й завершило процес формування української-білоруської нації в XV ст. остаточно¹⁵⁷.

У березні 1931 р. в двох числах все того ж “Діла” була опублікована відповідь М. Чубатого обом своїм опонентам. На по-

чатку він резонно відмічає, що на тему українського націогенезу можна написати книжку. Найважлишою ознакою нації професор вважає “національну свідомість”. Питання лише полягає в тому, “коли у нас наслідком об’єктивного признаку окремішності – зроджується суб’єктивна національна свідомість”. У середньовіччі, на думку М. Чубатого, вона була лише у провідній верстви. Так склалося, що у Західній Європі нація була тотожна державі, а в Середній і Східній Європі – ні. Тут були багатонаціональні держави¹⁵⁸. Далі історик відкидає можливість існування української або великоруської нації у часи до Володимира Великого. Тоді був “сирий етнічний матеріал, зв’язаний лише родово-племінним устроєм”, який тримали до купи збройною силою варяги¹⁵⁹. Зауважимо, що ця думка М. Чубатого нагадує погляд В. Липинського. Втім, і за Володимира Великого, навряд чи існували “якісь об’єктивні окремішності, спільні для групи племен з нинішньої етнографічної української, великоруської (а навіть білоруської) території”. М. Чубатий сумнівається в можливостях науки коли-небудь прояснити це питання. Дослідник допускає, що у кожній з цих груп могли бути “спільні культурні чинники”, але підкреслює, що “це лише здогад, не опертий на ніякий науковий підставі”. До того ж, “київські поляни і новгородські словени” могли бути “культурно ближчі”, ніж інші племена¹⁶⁰. Далі історик висуває припущення, подібне до тез М. Кордуби, про те, що за Ярослава Мудрого відбувався процес об’єднання “поодиноких племен” у культурному відношенні, що починає “витворювати ті об’єктивні чинники, що були би мабуть довели до повстання одної нації”. Однак, на відміну від М. Кордуби, М. Чубатий вважає, що ця “спільноруська” нація “була би дуже зближена до нинішньої української”, бо ж “українські племена творили ядро тої держави”, а “великоруські і білоруські були перифіріями”. Проте з децентралізацією держави наступив процес диференціації, а “сталось це після смерті Ярослава”. Тому М. Чубатий і кладе початок “творення україн-

ської нації саме в тому часі”¹⁶¹. В наступному числі газети історик наводить різні докази децентралізації держави, однак вже не стверджує, як раніше, що українська нація сформувалася одночасно з повстанням Галицько-Волинської держави. Хоча останню він, все ж таки, називає українською. На цей раз науковець стверджує, що лише “півторавікове життя подавляючої більшості українських племен у власній державі докінчило діло творення української нації”. Ця теза вже близька до аналогічної тези М. Кордуби. М. Чубатий також визнає, що польська експансія призвела до консолідації українського етносу, але лише проти Заходу, а не Москви.¹⁶²

Отже, після ознайомлення з аргументами М. Кордуби, позиція М. Чубатого зазнала певних змін у напрямку наближення до поглядів професора Варшавського університету. Що ж стосується відношення М. Чубатого до критики К. Чеховича, то перший її не сприйняв. Втім, як вказує біограф М. Чубатого М. Ждан, згодом С. Смаль-Стоцький зумів переконати М. Чубатого в правоті позиції, яку зайняли члени Історично-філологічного товариства в Празі¹⁶³.

Про спроби ідеологізації дискусії та наукову коректність опонентів М. Кордуби.

Зупинимось ще раз на обґрунтуванні нашої тези про те, що принципове розходження позицій опонентів полягало у відношенні до питання “спільноруськості” Київської Русі і удільної доби і, частково, до питання пізнього утворення української народності, що їх задекларував М. Кордуба в “Найважливішому моменті в історії України”. Це питання викликало гострі звинувачення “пражан” на адресу М. Кордуби, що майже перевело дискусію в політико-ідеологічну площину (особливо, в цьому відношенні, своїми закидами, що їх він постійно повторював у багатьох публікаціях в періодиці, відрізнявся непримиримий критик М. Кордуби К. Чехович). У зв’язку з цим, слід оцінити

рівень наукової зрілості, що її проявом є вміння вести коректні наукові дебати, тогочасної емігрантської та західноукраїнської наукової громадськості. Також важливим є питання можливого впливу дискусії на суспільну свідомість.

С. Смаль-Стоцький в черговій статті-відповіді М. Кордубі під далеко не оригінальною назвою “Найважливіший момент в історії України” зосереджується на спростуванні передусім концепції “спільноруськості”. Він від початку статті наголошує, що члени Празького товариства “не приймають і не визнають” саме цієї “історичної правди”, що її сповідує М. Кордуба¹⁶⁴. Цим академік ще раз підкреслює, що є “наріжним камином спотикання” в їхній полеміці. Саме поширенню цієї “ідеології” закликає “рішуче ... противитися” С. Смаль-Стоцький в заключній частині свого реферату від 11 листопада 1931 р., з метою захищати не лише “історичну правду”, але “і підкріплять духа українського народу в теперішню оту хвилю”¹⁶⁵. Отже, академік першим подав сигнал своїм прихильникам трактувати зазначену концепцію М. Кордуби не як науковий твір, а як не прийнятну для українства (від імені якого члени Історично-філологічного товариства взяли на себе право виступати) політичну ідеологію. Це підхопив наступний, після С. Смаль-Стоцького, доповідач С. Наріжний. В 13-му пункті свого реферату він діагностує тези М. Кордуби, як такі, що “не можна уважати явищем здоровим для української національної ідеології”¹⁶⁶. Як приклади таких “не здорових” явищ в українській науці С. Наріжний наводить подібні до М. Кордуби погляди на “спільноруськість” Київської Русі, що наявні в працях академіків Д. Багалія та С. Єфремова¹⁶⁷. Аргументує шкідливість для національної справи концепції М. Кордуби і професор В. Сімович. Зокрема, він порушує проблему негативного впливу поглядів М. Кордуби на українську молодь; вважає, що М. Кордуба “захитує й не так дуже сильну в нас національну-державну традицію”, а також може дати “привід до того, що некритичні люди зможуть собі починати

історію українського народу від такого періоду, який їм саме до смаку, що вони свої сучасні політичні міркування почнуть придавати до давніх часів і з того погляду оцінювати й нашу історію й наших історичних діячів”.

Та найбільш різко на дискусії, а потім і в окремих статтях у західноукраїнській переодиці, висловлювався в цьому відношенні К. Чехович. У своєму рефераті, зачитаному на засіданні 18 листопада 1930 р., цей філолог теж виділив питання “спільноруськості” як головне питання полеміки. При цьому, він перекрутив тезу М. Кордуби, коли поставив риторичне запитання: “чи в часах старої Київської Русі справді відбувався процес об’єднання всіх східних славян в одну “спільноруську” націю, або “спільноруську” культурну сферу?”¹⁶⁸. К. Чехович теж діагностує концепцію М. Кордуби як “недугу”: “це один з найяскравіших проявів тої недуги на полі нашої науки, що її можна назвати некритичним епігонством”. Звинувативши М. Кордубу, окрім “некритичного епігонства”, ще і в “наївному дилетанстві”, К. Чехович далі називає це “бур’яном” та двома “найбільшими болячками на нашому національному організмі, що спиняють і викривляють його розвиток, викликаючи рівночасно цілий ряд інших нездорових явищ у нашому життю”¹⁶⁹. Залишаємо без коментарів рівень наукової культури філолога. Цей професор далі прямо вказує, що ідеологія М. Кордуби – “це по своїй суті ідеологія політична, ідеологія російського імперіалізму”. В “сферу цієї ідеології заблукав і др. Кордуба” – робить висновок К. Чехович після того, як охарактеризував кілька реченнями сутність вказаної ідеології. З цього джерела М. Кордуба “взяв усі свої тези й усю термінологію”¹⁷⁰. Переходячи на позиції “науковості”, К. Чехович називає концепцію М. Кордуби “з наукового становища ... фантазією, якої нічим оправдати не можна”. А “з національного становища ... така фантазія шкідлива, бо вбиває в нас самостійність думки, накидаючи нам готові форми чужої національно-політичної ідеології, і через те

в самих основах підриває нашу національну самостійність¹⁷¹. К. Чехович визнав статтю М. Кордуби як “явище типове й симптоматичне для нашої національної незрілості і несамостійності на полі науки”. Далі він, подібно до С. Наріжного, приводить кілька прикладів такої “незрілості і несамостійності” із сучасної української історичної літератури¹⁷² і вказує, що це “масове явище”. Наведені ним приклади переконують повністю К. Чеховича в тому, що “тези, що їх подає др. Кордуба, це не його власні тези”, а вся його стаття є “виплід некритичного епігонства”. Врешті, К. Чехович закликає українську науку почати “проти цієї недуги систематичну і рішучу боротьбу”, бо “остання пора”¹⁷³.

“Звідомлення” про дискусію було подано К. Чеховичем у львівську газету “Діло”, де він вказав, що “питання про початки української нації остільки цікаве, що головні думки цієї дискусії повинні вийти поза вузькі рами празького наукового середовища на ширше поле нашої національної свідомості”¹⁷⁴.

М. Кордуба в першій своїй статті-відповіді, опублікованій 26 грудня 1930 р. на шпальтах тієї ж газети, був здивований політичними закидами опонентів. Так, йому “дуже воно дивно в науковій дискусії ХХ-ім в. стрічатися зі замітом, що якийсь погляд на дану справу з українського становища шкідливий”¹⁷⁵. Однак у відповідь К. Чехович повторив практично ті ж самі звинувачення і спростовував “спільноруські” погляди М. Кордуби, знову їх перекручуючи¹⁷⁶. Ця відповідь датована 4 січня 1931 р. і опублікована як додаток матеріалів дискусії Українського історично-філологічного товариства, що вийшли в січні 1931 р., а також повторена в газеті “Діло” від 6 січня 1931 р.¹⁷⁷ В інших своїх публікаціях у газетах “Діло”¹⁷⁸, “Українському голосі”¹⁷⁹ та в журналі “Літературно-науковий вісник”¹⁸⁰ К. Чехович продовжує вести полеміку з М. Кордубою в тому ж тоні і вперто перекручує принципові моменти положень М. Кордуби. Наприклад, в останній публікації в “Літературно-науковому віснику” (квітень 1931 р.) він черговий раз повторює, що всі

факти, які наводить М. Кордуба, не доказують “ідеї національної єдності східних Словян”¹⁸¹. На що М. Кордуба зауважує: це є “непошанування читача, бо-ж я обстоюю тільки культурну єдність та ніколи і нігде не говорю про національну”¹⁸². На думку історика, також і “ріжні “сильні” вислови” К. Чеховича, “з котрими полемізувати годі”, на кшталт того, який той висловив з приводу усталених в науці поглядів стосовно існування “праворуської” та “общеруської” мовної і культурної єдності (“байка”, яка за К. Чеховичем, “щораз ясніше виявляє усі свої прикмети штудерної небилиці”¹⁸³), складає “дуже неповажне вражіння”¹⁸⁴. Історик наголошує, що такі засоби полеміки “не водяться в культурному світі”¹⁸⁵. На початку січня 1931 р. М. Кордуба навіть хотів відмовитися від подальшої дискусії з огляду на манеру вести полеміку, яку продемонстрував К. Чехович¹⁸⁶. Взагалі, за оцінкою М. Кордуби, його опоненти засвідчили, що вони знаходяться за тоном своєї полеміки на рівні “догматично-релігійних спорів XVI – XVII в.”¹⁸⁷.

Свідченням обурення М. Кордуби на тон дискусії, продемонстрований членами Празького товариства, стало те, що він спеціально приділив цьому увагу у відповідному місці статті під назвою “В обороні історичної правди”. Вибраний опонентами тон дискусії вчений охарактеризовує як “доволі несимпатичний”, “напастливий” і “при тім надто самовпевнений”. Зокрема, “самовпевненість” дискутантів проявилася в тому, що вони звинуватили в “незнанні та нерозумінні історії, культури і цілої сути українства” і “в москвофільстві” не тільки М. Кордубу, але й С. Сфремова, Д. Багалія, С. Томашівського, О. Бочківського та ін. “Виходить, – зауважує М. Кордуба, – що тільки члени Історично-Фільологічного Товариства в Празі мають потрібне знання, зрозуміння і авторитет рішати в цих справах”. Вчений побажав опонентам “трохи більше самокритики і скромності, та менше шастання такими висловами як ділетанство, епігонство”, бо вони ж стають “просто смішними в устах людей, котрі

хоч може й є потенціальною велетнями української науки, досі в науковій літературі нічим себе не виявили". Тут М. Кордуба має на увазі, передусім К. Чеховича. Історик закінчує нагадуванням про те, що "в науковій полеміці моцні слова ніколи не заступлять аргументів"¹⁸⁸. Заради об'єктивності, зауважимо, що головний, окрім К. Чеховича, критик М. Кордуби С. Смаль-Стоцький, дійсно, в подальшій полеміці не допускав "моцних слів", хоча продовжував перекручувати деякі моменти положень М. Кордуби¹⁸⁹.

На закиди професора В. Сімовича про те, що думка М. Кордуби помістити статтю в журналі доступному широким колам, головню ж молоді, "була з педагогічного боку не дуже щаслива" (якраз, у зв'язку з цим переживає і К. Чехович, коли зауважує, що погляди М. Кордуби роблять "багато шкоди на полі нашої педагогіки"¹⁹⁰), бо "захитує й не так дуже сильну в нас національно-державну традицію"¹⁹¹, історик теж дав окрему відповідь. М. Кордуба вважає, що "найбільше непедагогічним засобом є закривання правди і ширення хибних понять, бо воно все приносить тільки шкоду". Вчений дивується як його стаття, "котра виказує, що давня Русь є спільним добром всіх трьох тоді руських націй мала би відривати нас від "найбуїнішого розквіту нашої державності"? Вона зовсім навпаки вказує, що Українці мають що найменше такеж саме право до цієї держави і тодішньої культури, як Росіяни і тим самим опрокидує ту історичну концепцію московської науки, на котру нарікали майже всі промовці". На думку М. Кордуби, його позиція виявляється більш доцільною і педагогічною, "ніж підсичувати національної амбіції молоді тезами про сто-процентову українськість давньої Руси або про повстання української нації ще в доісторичні часи"¹⁹². Подібним чином висловлюється М. Кордуба і в своїй першій статті-відповіді опонентам, коли каже, що "в давніх часах літописці вважали необхідним для національної честі виводити свій нарід, коли вже не від Адама, то бодай від кот-

рогось із синів Ноя але такі амбіції вже давно вийшли з моди"¹⁹³. Принагідно зауважимо, що тут М. Кордуба не зовсім правий, бо такі погляди в моді і понині, як це засвідчують численні публікації деяких сучасних, всім відомих авторів, які пропагують подібні гіпотези, зокрема – про споконвічність виникнення українського або "руського" етносів. Далі в статті "В обороні історичної правди" М. Кордуба слушно зауважує, що подібні "тези дуже легко опрокинути і тим самим викликати серед молоді недовіра до рідної науки"¹⁹⁴.

У названій статті М. Кордуба, відповідаючи на критику В. Заїкіна, який спеціалізувався в галузі археології, теж ставить тому на вид, що "в науковій полеміці не годиться перекручувати". Зокрема, в статті "Походження і розміщення східних Словян", що була опублікована в № 1 за 1931 р. часопису "Мета" та в статті "Русь, Україна і Великоросія" ("Дзвони", 1931, № 1), В. Заїкін закидає М. Кордубі й М. Чубатому "очевидну необізнаність" з працями археолога О. Спіцина, досліди і висновки якого "рішучо суперечать припущенням про етнічну, чи тим більше національну єдність східнословянських племен у найдавнішій добі нашої історії" та спростовують гіпотезу М. Кордуби "про єдність Українців з Великоросами аж до XV в."¹⁹⁵. Очевидно, що нічого подібного в своїх статтях М. Кордуба не стверджував, про що він і вказує опоненту¹⁹⁶. Далі дослідник підважує, в цьому відношенні, авторитет О. Спіцина, наводячи критичні зауваження на праці останнього з боку М. Грушевського. М. Кордуба зауважує, що в археологічних працях О. Спіцина "етнологічні висновки, чи радше здогади, були все найслабшою стороною". Між тим, опираючись на праці О. Спіцина та деяких інших археологів, В. Заїкін приходить до висновку, що "етнічно-культурне зєднання галицько-волинських словян зі скито-сармато-алянськими племенами в один нарід, зовемий спершу антами, потім русами ... і нині українцями ... і треба вважати ... "найважливішим моментом" в історії України". Що-

правда, процес цей, за В. Заїкіним, “розтягнувся на кілька століть. Початок – часи “великого переселення народів”. “В кожному разі, – продовжує В. Заїкін, – у VIII – IX ст. на Україні вже існувала засимільована й більш-менш суцільна етнічно-культурна група, котру ми маємо право розглядати як один нарід чи одну націю”¹⁹⁷. Втім, якщо навіть припустити, вказує М. Кордуба, що “всі здогади Спіцина вірні, годі зрозуміти, яке вони мають діло до питання про культурне (бо тільки про таке говорю), а хоч би й національне об’єднання східнослов’янських племен”, бо ж “расові і національні критерії, це річі зовсім відмінних категорій”¹⁹⁸.

Негативне враження справив на М. Кордубу момент викривлення, що його припустив В. Заїкін, при співставленні поглядів М. Кордуби і С. Томашівського. У вступі до статті “Русь, Україна і Великоросія” В. Заїкін згадує про доповідь від 29 квітня 1929 р. С. Томашівського, вже розглянуту вище. Тут В. Заїкін зазначає: “Рік пізніше в ЛНВ-ку властиво майже повторив історичні твердження Томашівського, хоч і в значно обережнішій формі, Мирон Кордуба у ст. “Найважливіший момент в історії України”¹⁹⁹. На думку М. Кордуби, В. Заїкін робить йому закид, що він свою концепцію “забрав у Томашівського і подав за свою власну”²⁰⁰. В подальших міркуваннях М. Кордуба детально спростовує цей закид. Наприкінці ж він слушно вказує, що “Томашівський дошукувався процесів, котрі довели до утворення української нації, при кінці XVIII і з початком XIX в., між тим коли я їх бачу в XIV – XV вв. (перші початки вже в XII в.). Очевидно, умови, серед яких діяли ці процеси і територія, на котрій вони в першу чергу далися відчутти, виходять у нас обох зовсім інші”. Тому М. Кордуба в різкій формі заперечує закид В. Заїкіна і зазначає, що “засоби полеміки, яких вживає п. Заїкін, не тільки не прийняті в науці, але входять в колізію з етикою та компромітують орган, в котрім він співробітничав”²⁰¹. Зауважимо, що з причин, про які можна лише здогадуватися, М. Кор-

дуба занадто емоційно і, не зовсім адекватно, віднісся до судження В. Заїкіна.

Отже, полеміка навколо “спільноруськості” Київської Русі була в дискусії доміантною. В цьому відношенні дискусія, деякою мірою, продовжувала відомі диспути XIX ст. між “южанами” і “сиверянами” про “перворідство” і переважне право на киево-руську спадщину. Політична значимість питання викликала не сумісну з науковістю полемічність, що, звичайно, аж ніяк не сприяло виваженому обговоренню проблеми. Цьому на заваді стало і “затемнення” опонентами позиції М. Кордуби, що, як логічний наслідок, приводило і до негативації особистості вченого в очах українського суспільства. У зв’язку з цим важко вести мову про наукову зрілість деяких опонентів М. Кордуби і, відповідно, про оцінку впливу на формування української національної самосвідомості. Втім, безперечно, що дискусія справила певний вплив на цей процес її формування, бо вона проходила в умовах ідейної боротьби з “общеросами” за усамостійнення українства.

Наразі зазначемо: дослідження вказаного аспекту перебігу і наслідків дискусії є перспективним і досить важливим напрямком у справі заповнення прогалин в історії процесів українського націотворення новітньої доби. Широкий резонанс, що його викликала дискусія в наукових і громадських колах української еміграції²⁰² та Речі Посполитої засвідчують, наприклад, такі факти: з порушених питань відбулася дискусія і в Українському академічному товаристві в Берліні²⁰³; перебіг дискусії для ознайомлення польської наукової громадськості висвятив на сторінках “Kwartalnik Historyczny” М. Андрусяк²⁰⁴; до полеміки навколо поглядів М. Кордуби долучилися в періодичних органах представники різних політичних сил Галичини тощо. Зокрема, відповідно, прореагували “русофільська” газета “Земля і Воля”²⁰⁵ і “общеруська” газета “Русській голос”²⁰⁶. До речі, в одному з січневих номерів останньої газети був вміщений некролог

Д. Ружницького, присвячений пам'яті С. Томашівського. На думку автора некролога, цей історик стояв "на шляху до ідеї всеруської єдності"²⁰⁷. В іншому номері газети пролунала критика поглядів С. Смаль-Стоцького стосовно "праруської" мови²⁰⁸.

З огляду на це, К. Чехович у відповіді на статтю М. Чубатого закидає тому, що його погляди на Київську Русь можуть порадувати "русофілів", як вони "порадили М. Кордубі"²⁰⁹. Проте М. Чубатий відкидає це і пише: питання про те, що предки українців "довше чи коротше творили якусь спільність з москалями" не може бути шкідливим для національної справи, навіть, якщо це викликає вдовolenня у "общеросів". Взагалі М. Чубатий, подібно до М. Кордуби, теж критикує К. Чеховича за тяжіння до не наукових аргументів. Зокрема, він зазначає, що "політика має право і повинна користати зі здобутків науки, однак наука не сміє пристосовувати своїх дослідів до політичних тез, бо ... перестає бути наукою"²¹⁰. Втім К. Чехович, звичайно, мав рацію, відповідаючи на щойно наведені зауваги М. Чубатому, що "проблема початків української нації зачіпає не лише сферу української науки, але також сферу української національно-політичної ідеології"²¹¹. Інша справа, що користь для цієї сфери була б більшою, якби опоненти коректніше вели дискусію.

Підсумки.

В новітню добу – добу українського національного відродження і усамостійнення – боротьба за національну самоідентифікацію, яку вели представники національно-свідомої частини української інтелігенції, за необхідністю була пов'язана з дистанціюванням від постулатів ідеології "спільноруськості". Така боротьба, безумовно, мала прогресивне значення для самоствердження національної окремішності. У зв'язку з цим, цілком природним явищем було те, що ідеологи українства дошуку-

валися глибоких коренів українського народу, хоча такі пошуки не завжди були достатньо оперті на наукове підґрунтя. На ті часи ідеологічна боротьба проти "спільноруськості", що переходила з політичної площини в наукову, і, – навпаки, була вкрай актуальною, бо ідея української національної окремішності ще не затвердилася у свідомості не тільки народу, але і його інтелектуальних провідних верств. Безсторонній "об'єктивізм" вченого, важливий для наукового вивчення минущини, і, – в перспективній стратегії необхідний для майбутнього національної культури, іноді, в політичній тактиці був не адекватним до реалій біжучої ідеологічної боротьби. Однак з роками, коли ідея національної (не політичної!) української окремішності затвердилася в радянській Україні і, паралельно, в західноукраїнських землях, питання про наявність чи не наявність у минулому "спільноруського" періоду вже не мало якогось впливу і не вирішувало справи української самоідентифікації. Тут вже науковий "об'єктивізм" був не тільки на своєму місці, але в умовах, наприклад, повоєнної боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", навіть ставав політичним чинником спротиву тиску тоталітарного режиму.

Таку принципову не тільки наукову, але й громадсько-патріотичну позицію зайняв після війни професор тоді вже Львівського університету – М. Кордуба. В умовах боротьби режиму з українським повстанським рухом у Західній Україні компартійним апаратом надавалася велика вага ідеологічній кампанії зі знищення залишків і впливів школи М. Грушевського в історичній науці і у свідомості широкого загалу²¹². В рамках цієї кампанії, зокрема, проводилася "ідеологічна обробка" науково-педагогічного колективу Львівського державного університету ім. І. Франка (далі – ЛДУ). За вказівкою ЦК КП(б)У у 1946 р. Львівський обком партії організував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії України ЛДУ, на яких обговорювалося ставлення місцевих істориків до М. Грушевського та

його школи. До цього процесу були залучені і прихильники школи М. Грушевського професори І. Крип'якевич і М. Кордуба. Названі історики підійшли до оцінки наукової спадщини М. Грушевського “по-об’єктивістські”, а не “по марксо-ленінські”, як того від них вимагалось. Зокрема, М. Кордуба не погодився з запропонованою обкомом темою своєї доповіді – “Буржуазно-націоналістичне висвітлення давньої історії України, особливо Київської Русі та періоду феодальної роздробленості у Грушевського” і виступив з доповіддю під назвою: “Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України”²¹³. У своєму виступі на другому засіданні 26 лютого 1946 р.²¹⁴ М. Кордуба не побоявся дати в цілому позитивну оцінку М. Грушевського і його внеску в розвиток української історичної науки²¹⁵. Вчений наголосив, що М. Грушевський “займає в українській історіографії безумовно почесне місце”, бо ж він “перший дав своєму народові образ його минулого, що був заснований на критично перевіренних фактах і побудований згідно вимог сучасної науки ... поклавши цим самим нове підґрунтя під його національну свідомість”²¹⁶. Тому М. Кордубі “було дуже болячи вислуховати ... осудження, якому піддали діяльність Грушевського його рідні земляки-українці. Бо народ, який не поважає своїх великих людей, не поважає і себе”²¹⁷.

З приводу сприйняття поглядів М. Грушевського стосовно Київської Русі М. Кордуба зайняв таку ж позицію, як і під час дискусії на початку 30-х рр. Він, зокрема, вказав: “поборюючи офіційну схему історії східного слов’янства, що її дотримувалася історіографія царської Росії, Грушевський перегнув палку занадто далеко [різко]²¹⁸ в протилежну сторону”. На думку М. Кордуби, М. Грушевський був не правий в тому, що “випустив із уваги, що з кореню старої Київської Русі виросла не одна лише, а три гілки, не тільки українська, але і російська і білоруська”²¹⁹. Зазначена теза М. Кордуби перегукується з тими, що свого часу були викладені в статті “Найважливіший момент в

історії України”. Тоді ці інтелектуальні синтези були передчасними, як для західноукраїнського середовища, так і для середовища в Наддніпрянській Україні. В усякому випадку вони випередили в часі суголосні положення радянської історичної науки, що були сформульовані лише в другій половині 30-х рр.

При обговоренні доповіді М. Кордуби присутні на засіданні виступили проти нього з різкою критикою, вимагаючи беззастережного засудження ним історичних поглядів М. Грушевського²²⁰. Однак М. Кордуба, навіть виступаючи на виїзній науковій сесії Відділу суспільних наук АН УРСР, яка відбулася у Львові в травні 1946 р., по-суті повторив теж саме, що й на засіданні кафедри, як це впливає із доповідної записки працівників пропаганди в ЦК ВКП(б)²²¹. Отже, вчений, не дивлячись на тиск режиму, так і не поступився своїми поглядами щодо наукового доробку і особистості М. Грушевського. Хоча, слід повторити, позиція М. Кордуби стосовно “спільноруськості” Київської Русі відповідала радянській версії про місце цієї держави в історичному процесі трьох східнослов’янських народів.

¹ Див.: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. (Серія “Україна крізь віки”, Т. 4). – К., 1998. – С. 288-289. Пор.: Баран В. Д. Давні слов’яни. (Серія “Україна крізь віки”, Т. 3). – К., 1998. – С. 150.

² Див.: Венелін Ю. О споре между южанами и северянами на счет их россизма // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1847. – №4. – С.; Данилюк Д. Д., Ілько В. О. Ю. І. Гуца-Венелін // Ю. Венелін. 3 науковій спадщині визначного славіста: 3 нагоди 200-ліття від дня народження Ю. Венеліна. – Ужгород, 2000. – С. .

³ Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1856. – Т.7. – С.425-428.

⁴ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Від ред. В. А. Смолій. – Т.1: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.331-343.

⁵ Див.: Толочко О. П., Толочко П. П. Вказ. пр. – С.289.

⁶ Грушевський М. С. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства // Статті по славянове-

- дению. – Спб., 1904. – Вып. 1. – С. 291-304.
- 7 Огляд поглядів історика із зазначеного питання див.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С. 37-40; Ї ж. О. Е. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его сребло: 36. праць на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 259-268.
- 8 Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – В 2-х т. – Т. 1. Киевская Русь. – М., 1938. – С. 10.
- 9 Там само. – С. 10-12.
- 10 Юсова Н. О. Е. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського ... – С. 267.
- 11 Andrusjak M. [R.na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Zes. 1. – S. 121-126.
- 12 Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 54.
- 13 Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX ст. – Київ – Черкаси, 2001. – 440с.
- 14 Там само. – С. 256-269.
- 15 Смаль-Стоцький С. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 786-805.
- 16 Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1856 – 1938 рр. – Київ – Чернівці, 1996. – С. 153.
- 17 Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Філологічному Товариству в Празі) // Діло. – 1930. – Ч. 286. – С. 2.
- 18 Див.: Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. – Львів, 2003. – С. 36.
- 19 Даниленко В. М., Добржанський О. В. Вказ. пр. – С. 153-154.
- 20 Прицак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. – 1992. – № 3. – С. 59. Автори монографії про С. Смаль-Стоцького посилаються на інше видання: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж, 1991. – С. 70.
- 21 Даниленко В. М., Добржанський О. В. Вказ. прац. – С. 153.
- 22 Там само. – С. 154.
- 23 Дискусія над питанням “Откуда есть пошла роуская земля ... и откуда роуская земля стала есть”, проведена на засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі 11 і 18 листопаду 1930 року. – Прага, 1931. – 30с.
- 24 Кордуба М. В обороні історичної правди // Літературно-науковий-вістник. – 1931. – № 5. – С. 424-438.
- Варто зауважити, що в скороченому варіанті статті “Питання щодо

- спільноруськості Київської Русі у доробку Мирона Кордуби” при виданні вкралася прикра технічна помилка, коли ЛНВ розшифровано як “Львівський науковий вісник”. Див.: Юсова Н. Питання щодо “спільноруськості” Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вып. 4. – К., 2004. – С. 383-401.
- 25 Масненко В. Вказ. прац. – С. 267.
- 26 Там само. – С. 267.
- 27 Див.: Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 15. – С. 2-3; Ч. 16. – С. 2; Ч. 17. – С. 2; Його ж. Ще дещо про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 47. – С. 2-3; Ч. 48. – С. 2-3.
- 28 Масненко В. Вказ. прац. – С. 267-269.
- 29 Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія // Дзвони. – 1931. – Ч. 1. – С. 21.
- 30 Ждан М. Микола Чубатий ... – С. 54.
- 31 Див.: Прицак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. – 1992. – № 3. – С. 59; Даниленко В. М., Добржанський О. В. Вказ. пр. – С. 153-154; Масненко В. Вказ. пр. – С. 267.
- 32 Пархоменко В. У истоков русской государственности. – Л., 1924. – 113с.
- 33 Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. – К., 1925. – 36с.
- 34 Див.: Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі // ЛНВ. – 1929. – № 12. – С. 1083-1087; Портнов А. Вказ. прац. – С. 28-29; Масненко В. Вказ. прац. – С. 263-264 та ін.
- 35 Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. – С. 4.
- 36 Там само. – С. 17-21.
- 37 Єрофіїв І. Рец. на кн.: Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні. – ДВУ, 1925 // Червоний шлях. – 1926. – № 1. – С. 268.
- 38 Портнов А. Вказ. прац. – С. 33.
- 39 Цит. по: Портнов А. Вказ. прац. – С. 33.
- 40 Кревецький І. “Откуда есть пошла русская земля?” Нова теорія // Нова Зоря. – 1928. – Ч. 27-28. – С. 8.
- 41 Tomaszewski S. Nowa teoria o pochodkach Rusi // Kwartalnik Historyczny. – 1929. – Zes. 1. – S. 310.
- 42 Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі ... – С. 1082-1096;
- 43 Там само. – С. 1084.
- 44 Заїкін В. Спір про початки Русі // Записки Чина св. Василя Великого. – Т. 3. – 1930. – Вып. 3-4. – С. 605.
- 45 Niilderle L. Původ a počátky slovanů východních. – Praha, 1924-1925.
- 46 Цит. по: Даниленко В. М., Добржанський О. В. Вказ. прац. – С. 152.
- 47 С. Смаль-Стоцький. Східні Слов'яни. З приводу книжки Dr. Lubor Niilderle. Původ a počátky slovanů vřchodních, v Praze 1924-1925 // Ук-

- раїна. – 1928. – Кн. 3. – С. 3-23.
- 48 Там само. – С. 22.
- 49 Там само. – С. 9-10.
- 50 За це стосовно С. Томашівського вказує В. Заїкін. Див.: Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія ... – С. 20.
- 51 Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995. – С. 30.
- 52 Там само. – С. 31.
- 53 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. – К.; Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 318.
- 54 Масненко В. Вказ. пр. – С. 260.
- 55 Липинський В. Релігія і церква в історії України. – С. 54.
- 56 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. XXIV.
- 57 Там само. – С. XXV.
- 58 Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. (Переклад стенограми відчиту улажденного “Інститутом дослідів національних справ” у Варшаві 12. IV. 1929). – Львов, 1929. – С. 10.
- 59 Там само. – С. 12.
- 60 Там само. – С. 23.
- 61 Там само. – С. 11.
- 62 Див.: Там само. – С. 10.
- 63 Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія ... – С. 20.
- 64 Дискусія над питанням “Откоуду есть пошла русская земля ... и откуду роуская земля стала есть”. – С. 7.
- 65 Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 431.
- 66 Там само. – С. 431.
- 67 Там само. – С. 431.
- 68 Пор.: Масненко В. Вказ. пр. – С. 267, 269.
- 69 Кордуба М. Найважніший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – № 6. – С. 539-540.
- 70 Кордуба М. В обороні історичної правди. – С. 431.
- 71 Кордуба М. Найважніший момент в історії України ... – С. 540.
- 72 Там само. – С. 543-544.
- 73 Там само. – С. 544
- 74 Там само. – С. 546.
- 75 Там само. – С. 540.
- 76 Див.: Кордуба М. В обороні історичної правди. – С. 427.
- 77 Кордуба М. Найважніший момент в історії України. – С. 540.
- 78 Там само. – С. 541.
- 79 Там само. – С. 545.
- 80 Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі) ... – С. 2
- 81 Див., напр.: Ричка В. Церква Київської Русі (соціальний і етнокультурний аспект). – К., 1997. – С. 118-139; Толочко О. П., Толочко П. П. Вказ. пр. – С. 299-308.
- 82 Юсова Н. “Давньоруська народність”: один із перших поглядів на проблему // Матеріали V-го конгресу Міжнар. асоціації українців. Історія: 36. наук. пр. Ч. 1. – Чернівці, 2003. – С. 30-37.
- 83 Там само. – С. 36.
- 84 Див., про це: Юсова Н. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30-х – 40-х рр. XX ст. // Історія України: Мало-відомі імена, події, факти. (36. ст.). Вип. 20-21. – К., 2002. – С. 216-233.
- 85 Кордуба М. В обороні історичної правди. – С. 437.
- 86 Кордуба М. Ще про найважніший момент в історії України. (До заміток д-ра Миколи Чубатого) // Діло. – 1931. – Ч. 36. – С. 2.
- 87 Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі). – С. 3.
- 88 Там само. – С. 2.
- 89 Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі). – С. 2.
- 90 Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С. 8-9.
- 91 Масненко В. Вказ. прац. – С. 266.
- 92 Див.: Правдин А. Объединение “руссов” // Русский голос (г. Львов). – 1931. – 18 янв. – С. 4.
- 93 Даниленко В. М., Добржанський О. В. Вказ. пр. – С. 152-153.
- 94 Масненко В. Вказ. пр. – С. 266.
- 95 Див.: Дискусія над питанням “Откоуду есть пошла русская земля ... и откуду роуская земля стала есть”. – С. 1.
- 96 Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 424.
- 97 Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 15. – С. 2-3.
- 98 Дискусія над питанням “Откоуду есть пошла русская земля ... и откуду роуская земля стала есть” ... – С. 1-2.
- 99 Там само. – С. 2.
- 100 Там само. – С. 2-3.
- 101 Там само. – С. 3.
- 102 Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 425-426.
- 103 Там само. – С. 426-427.
- 104 Там само. – С. 427-428.
- 105 Там само. – С. 428-429.
- 106 Див., напр.: Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 429.
- 107 Там само. – С. 429.

- ¹⁰⁸ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошьяла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 5.
- ¹⁰⁹ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 429.
- ¹¹⁰ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошьяла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 5.
- ¹¹¹ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 429.
- ¹¹² Див.: Дискусія над питанням “Откоуду есть пошьяла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 6-7.
- ¹¹³ Там само. – С. 7.
- ¹¹⁴ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 430-431.
- ¹¹⁵ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошьяла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 12.
- ¹¹⁶ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 431.
- ¹¹⁷ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошьяла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 6.
- ¹¹⁸ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Вказ. пр. – С. 154.
- ¹¹⁹ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошьяла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 9.
- ¹²⁰ Там само. – С. 9-10.
- ¹²¹ Там само. – С. 10.
- ¹²² Там само. – С. 15.
- ¹²³ Там само. – С. 16.
- ¹²⁴ Там само. – С. 18.
- ¹²⁵ К. Чехович тут зазначає практично то саме, що й сучасні націологи. Так, відомий дослідник проблем націоналізму Б. Андерсен вказує, що “всі ці поняття завжди з труднощами піддавалися визначенню, не кажучи вже про аналіз”. (Див. його працю: Уявлені спільноти. – К., 2001. – С. 9). На тій же сторінці Б. Андерсен цитує іншого визначного дослідника-націолога – Х. Сетон-Вотсона, який взагалі схиляється, подібно до К. Чеховича, до агностицистичної думки і вважає, що “неможливо виробити “наукову дефініцію” нації”. Пор.: Пресняков А. Е. Ук. соч. – С. 8.
- ¹²⁶ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошьяла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 19.
- ¹²⁷ Там само. – С. 19-20.
- ¹²⁸ Там само. – С. 21.
- ¹²⁹ Там само. – С. 20.
- ¹³⁰ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 431.
- ¹³¹ Див.: Юсова Н. “Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства” (1945 р.) // *Ruthenica*. Т. I. – К., 2001. – С. 157-158.
- ¹³² Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 436.

- ¹³³ Див.: Пресняков А. Е. Ук. соч. – С. 6-7.
- ¹³⁴ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошьяла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 11.
- ¹³⁵ Кордуба М. Ще кілька слів у справі “Найважливішого моменту в історії України”. (Акад. Степанові Смаль-Стоцькому у відповідь) // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 903.
- ¹³⁶ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 436-437.
- ¹³⁷ Доречно порівняти цю думку М. Кордуби з поглядами Я. Ісаєвича на проблему давньоруської народності. Див., напр.: Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 34.
- ¹³⁸ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 437.
- ¹³⁹ Масненко В. Вказ. пр. – С. 267.
- ¹⁴⁰ Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 15. – С. 2-3; Ч. 16. – С. 2.; Ч. 17. – С. 2; Ч. 18. – С. 2; Ч. 19. – С. 2.
- ¹⁴¹ Там само. – Ч. 15. – С. 2.
- ¹⁴² Там само. – С. 2.
- ¹⁴³ Там само. – С. 2.
- ¹⁴⁴ Там само. – С. 3.
- ¹⁴⁵ Чехович К. Початки української нації // ЛНВ. – 1931. – № 4. – С. 349-358.
- ¹⁴⁶ Чехович К. До дискусії про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 33. – С. 2.
- ¹⁴⁷ Чубатий М. До питання про початки української нації ... – Ч. 15. – С. 3.
- ¹⁴⁸ Чехович К. Початки української нації ... – С. 356.
- ¹⁴⁹ Чехович К. До дискусії про початки української нації ... – Ч. 33 – С. 2.
- ¹⁵⁰ Чубатий М. До питання про початки української нації ... Ч. 15 – Ч. 17. – С. 2; Ч. 18. – С. 2.
- ¹⁵¹ Там само. – Ч. 19. – С. 2.
- ¹⁵² Кордуба М. Ще про найважливіший момент в історії України. (До заміток д-ра Миколи Чубатого) // Діло. – 1931. – Ч. 36. – С. 2; Ч. 37. – С. 2-3.
- ¹⁵³ Там само. – Ч. 36. – С. 2.
- ¹⁵⁴ Там само. – С. 2.
- ¹⁵⁵ Там само. – С. 2.
- ¹⁵⁶ Там само. – Ч. 37. – С. 2.
- ¹⁵⁷ Там само. – С. 2-3.
- ¹⁵⁸ Чубатий М. Ще дещо про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 47. – С. 2.
- ¹⁵⁹ Там само. – С. 2.
- ¹⁶⁰ Там само. – С. 3.
- ¹⁶¹ Там само. – С. 3.
- ¹⁶² Там само. – Ч. 48. – С. 2.
- ¹⁶³ Ждан М. Микола Чубатий ... – С. 54.

- ¹⁶⁴ Смаль-Стоцький С. Найважливіший момент в історії України ... – С. 786-787.
- ¹⁶⁵ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошля роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 7.
- ¹⁶⁶ Там само. – С. 13.
- ¹⁶⁷ Там само. – С. 13-14.
- ¹⁶⁸ Там само. – С. 20.
- ¹⁶⁹ Там само. – С. 21.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 21.
- ¹⁷¹ Там само. – С. 22.
- ¹⁷² Там само. – С. 22-23.
- ¹⁷³ Там само. – С. 23.
- ¹⁷⁴ Чехович К. Початки української нації. З дискусії в Українському Історико-Фільологічному товаристві в Празі // Діло. – 1930. – Ч. 275. – С. 2.
- ¹⁷⁵ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі) ... – С. 3.
- ¹⁷⁶ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошля роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 29-30.
- ¹⁷⁷ Чехович К. Початки української нації (У відповідь д-рові М. Кордубі) // Діло. – 1931. – Ч. 5. – С. 2.
- ¹⁷⁸ Чехович К. До дискусії про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 33. – С. 2-3.
- ¹⁷⁹ Див.: Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія ... – С. 21.
- ¹⁸⁰ Чехович К. Початки української нації // ЛНВ. – 1931. – № 4. – С. 349-358.
- ¹⁸¹ Там само. – С. 352.
- ¹⁸² Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 434.
- ¹⁸³ Чехович К. Початки української нації ... – С. 349-350.
- ¹⁸⁴ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 435.
- ¹⁸⁵ Там само. – С. 436.
- ¹⁸⁶ Кордуба М. Ще в справі початків української нації // Діло. – 1931. – Ч. 8. – С. 4.
- ¹⁸⁷ Кордуба М. Ще про найважливіший момент в історії України. (До заміток д-ра Миколи Чубатого) – Ч. 36. – С. 2.
- ¹⁸⁸ Кордуба М. В обороні історичної правди. – С. 433-434.
- ¹⁸⁹ Див., напр.: Смаль-Стоцький С. Найважливіший момент в історії України ... – С. 786-805.
- ¹⁹⁰ Чехович К. Початки української нації ... – С. 356.
- ¹⁹¹ Дискусія над питанням “Откоуду есть пошля роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть” ... – С. 24.
- ¹⁹² Кордуба М. В обороні історичної правди. – С. 433.

- ¹⁹³ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі) ... – С. 3.
- ¹⁹⁴ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 433.
- ¹⁹⁵ Див.: Там само. – С. 434. Оскільки дане число часопису “Мета” віднайти не вдалося робимо посилання на статтю в “Дзвонах”: Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія ... – С. 21, 27.
- ¹⁹⁶ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 434.
- ¹⁹⁷ Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія ... – С. 26.
- ¹⁹⁸ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 434-435.
- ¹⁹⁹ Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія ... – С. 20.
- ²⁰⁰ Кордуба М. В обороні історичної правди ... – С. 437-438.
- ²⁰¹ Там само. – С. 438.
- ²⁰² Про це пише, зокрема В. Заїкін, див.: Русь, Україна і Великоросія ... – С. 21.
- ²⁰³ Про цю дискусію згадує К. Чехович, див.: Чехович К. Початки української нації ... – С. 351.
- ²⁰⁴ Див.: Andrusjak M. Op. cit. – S. 121-126.
- ²⁰⁵ Газети “Земля і воля” не віднайдено. Див.: Чехович К. Початки української нації ... – С. 357.
- ²⁰⁶ Див.: Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. – 1931. – 22 февр. – С. 3-4; 23 февр. – С. 3-4; 24 февр. – С. 4; 25 февр. – С. 3-4.
- ²⁰⁷ Ружницький Д. Степан Томашевський // Русский голос. – 1931. – 18 янв. – С. 3.
- ²⁰⁸ Ваврик В. Р. Русский язык и его наречия. I. Провал Смаль-Стоцкого // Русский голос. – 1931. – 12 апр. – С. 2.
- ²⁰⁹ Чехович К. До дискусії про початки української нації ... – С. 3.
- ²¹⁰ Чубатий М. Ще дещо про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 48. – С. 3.
- ²¹¹ Чехович К. Початки української нації. – С. 357.
- ²¹² Див., зокрема тогочасний виступ ректора Львівського державного університету І. Білякевича: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 564. Стенограма об'єднаного засідання кафедр історичного факультета Львівського Государственного Университета им. И. Франко. 15 февраля 1946 года. – Арк. 6.
- ²¹³ Див.: Коваль М. В., Рубльов О. С. ПерЕдмова // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. док. і мат-лів: У 2-х ч. / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.), Т. Г. Гриценко та ін. – К., 1996. – Ч. 1 (1936 – 1944 рр.). – С. 28-29.
- ²¹⁴ В Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) зберігається першопочатковий неправлений переклад на російську мову стенограми пленарного засідання кафедр історичного

факультету ЛДУ, який датовано 26 II. 1946 р. Із контексту справи, очевидно, що виступ М. Кордуби припадав на друге засідання. Це ж підтверджується при розгляді вже виправленого російськомовного варіанту. Але у справі, де вміщено уже правлену стенограму, не проставлена точна дата. З контексту виступу декана В. Горбатюка, дізнаємся, що професор І. Крип'якевич досить серйозно захворів, так що, можливо, навіть і впродовж місяця не зможе приєднатися до дискусії, що її планується продовжувати й на далі. Ймовірно, такі більш-менш певні прогнози щодо хвороби (як і власне, саме захворювання) можливо було робити не відразу ж у перші дні після 15. II. 1946 р. Для цього потрібен був бодай мінімальний проміжок часу. Пор.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 568. Перевод неправленой стенограммы пленарного заседания кафедр исторического факультета Львовского университета им. И. Франка. 26 февраля 1946 года. – Арк. 2-3; і: Там само. – Од. зб. 564. Стенограмма объединенного заседания кафедр исторического факультета Львовского Государственного Университета им. И. Франко. 15 февраля 1946 года. – Арк. 51-52.

²¹⁵ Там само. – Од. зб. 564. – Арк. 53-65.

²¹⁶ Там само. – Арк. 53.

²¹⁷ Там само. – Арк. 54.

²¹⁸ Слово “різко” вжито лише у справі, де міститься неправлена стенограма засідання кафедр історичного факультету ЛДУ. – Там само. – Од. зб. 568. – Арк. 11.

²¹⁹ Там само. – Од. зб. 564. – Арк. 62-63.

²²⁰ Там само. – Арк. 65-93.

²²¹ Див.: Российский государственный архив социально-политической истории (РГА СПИ). – Ф. 1. – Оп. 125. – Ед. хр. 405. Проекты, постановления ЦК КПСС, заметки, справки отдела по письмам и телеграммам. Январь 1946 – август 1947 гг. – Л. 39. До речі, тут представники Управління пропаганди СРСР, які відвідали Україну в цілях інспектування, допускаються помилки, коли вказують, що виступ М. Кордуби відбувся 15. II. 1946 р.